

AUDITORIJOS DEKODAVIMO STRATEGIJOS: ŽYDŲ MUZIEJAUS VILNIUJE (1944– 1949) ATMINTIES KOMUNIKACIJA

Neringa Latvytė

Vilniaus universiteto komunikacijos fakulteto
Skaitmeninių kultūrų ir komunikacijos katedra
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva
El. paštas neringa.latvyte@kf.vu.lt

Santrauka. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijoje saugoma Vilniaus Žydų muziejaus (1944–1949) Šolomo Aleichemo ekspozicijos lankytojų atsiliėpimų knyga, pildyta 1946 m. gegužės – 1947 m. sausio mėn., yra unikalus šaltinis, leidžiantis pažvelgti į auditorijos reakcijas į muziejuje formuotą trauminės atminties naratyvą. Straipsnyje, remiantis nepublikuotais ir publikuotais šaltiniais bei taikant Stuardo Hallo kodavimo ir dekodavimo modelį, lankytojų įrašai analizuojami kaip skirtingos dekodavimo praktikos, parodančios, kaip auditorija priėmė, derino ar atmetė muziejaus siunčiamas žinutes. Tyrimas atskleidė, kad muziejaus kodavimo strategijos ir lankytojų dekodavimo praktikos sudarė dinamišką komunikacinę visumą, kurioje oficialusis sovietinis diskursas persidengė su bendruomeninės atminties naratyvais. Šolomo Aleichemo ekspozicijos lankytojų atsiliėpimų knyga šioje struktūroje veikia kaip ypatinga medija, dokumentavusi auditorijos balsus ir jų aktyvų santykį su muziejaus žinutėmis. Taip muziejus, nors veikė totalitarinio režimo sąlygomis, tapo savotiška semiosferos erdve, kurioje atmintis buvo koduojama, perrašoma ir transformuojama. Šis paveldo objektas praplečia mūsų supratimą apie pokarinės atminties kul-*

tūrą ir kartu išryškina platesnę problemą, kad Lietuvoje tokio pobūdžio šaltiniams vis dar skiriama nepakankamai tyrėjų dėmesio.

Reikšminiai žodžiai: *Žydų muziejus Vilniuje, lankytojų atsiliepimų knyga, atminties komunikacija, kodavimo ir dekodavimo modelis, pokario auditorija.*

Audience Decoding Strategies: Memory Communication of the Jewish Museum in Vilnius (1944–1949)

Summary. *The Visitors' Book of the Sholom Aleichem exhibition Jewish Museum in Vilnius (1944–1949), preserved at the Judaica collection of Martynas Mažvydas National Library of Lithuania and reviewed between May 1946 and January 1947, is a unique source which provides insight into audience reactions to the traumatic memory narratives constructed within the museum. Drawing on unpublished and published sources, and by applying Stuart Hall's encoding and decoding model, this article analyzes the visitors' entries as distinct decoding practices revealing how audiences received, negotiated, or opposed the messages conveyed by the museum. The study demonstrates that the museum's encoding strategies and the visitors' decoding practices formed a dynamic communicative whole in which the official Soviet discourse overlapped with the community's memory narratives. Within this structure, the Visitors' Book of the Sholom Aleichem exhibition functioned as a special medium, documenting the voices of the audience and their active engagement with the museum's messages. Thus, even under conditions of totalitarian rule, the museum became a kind of semiospheric space where memory was encoded, rewritten, and transformed. This heritage object expands our understanding of postwar memory culture and highlights a broader issue that such sources in Lithuania are still receiving insufficient scholarly attention.*

Keywords: *Jewish Museum in Vilnius, visitors' book, memory communication, encoding/decoding model, postwar audience*

Holokausto atminties tyrimuose Lietuvoje tebėra reikšmingų spragų. Ypač tai pastebima kalbant apie pirmuosius Holokaustą išgyvenusiujų bandymus Sovietų Sąjungos okupuotoje teritorijoje, dar tebevykstant Antrojo pasaulinio karo veiksams, surinkti ir išsaugoti, taip pat pristatyti visuomenei sunaikinto kultūros paveldo likučius, įprasinti išžudytos žydų bendruomenės netektis. Žydų muziejus (1944–1949) Vilniuje buvo pirmasis Rytų Europoje Holokausto atminimui skirtas muziejus, kuris iki šiol istoriografijoje sulaukia

nepakankamai dėmesio. Muziejų lankytojų knygų įrašai ir lankytojų atsiliepimai iki šiol gana retai analizuojami kaip šaltinis, galintis atskleisti ekspozicijų recepciją ir visuomenės požiūrį į atminties iniciatyvas. Taip pat pastebima, kad Lietuvos mokslinėje literatūroje stinga Holokausto atminties kultūros sovietmečiu analizės, juolab, kad pati Holokausto tema tuo laikotarpiu buvo nustumta į istorijos užribį ištisiems dešimtmečiams. Šiuo tyrimu, taikant Stuardo Hallo kodavimo ir dekodavimo modelį Žydų muziejaus Vilniuje muziejininkų parengtos Šolomo Aleichemo ekspozicijos lankytojų atsiliepimų knygos įrašams analizuoti, siekiama užpildyti minėtas spragas.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti Žydų muziejaus Vilniuje lankytojų atsiliepimų knygos (1946–1947 m.) įrašus pasitelkiant Stuardo Hallo kodavimo ir dekodavimo komunikacijos modelį, siekiant atskleisti, kaip totalitarinio režimo sąlygomis skirtingos pokarinės auditorijos grupės priėmė, interpretavo ir transformavo muziejaus siunčiamas žinutes.

TEORINĖ PRIEIGA IR METODOLOGIJA

Holokaustą išgyvenusiems žydams sovietinėje Lietuvoje buvo itin svarbu institucionalizuoti bendruomenės patirtas netektis ir kultūrinius praradimus. Susidūrus su nutylėjimo politika bei aukų niveliacija, kai žydų patirtys buvo įtraukiamos į bendrą „taikių tarybinių žmonių“ kategoriją, muziejus tapo priemone, leidusia įteisinti bendruomenės traumines patirtis ir išsaugoti atmintį. Sovietinės atminties politika buvo griežtai ideologizuota, nes praeitis suvokta kaip instrumentas modernizacijos, industrializacijos bei urbanizacijos procesų argumentacijai ir Raudonosios armijos pergalės „Didžiajame Tėvynės kare“ mito įtvirtinimui. Anot Jörno Rūseno, „politinis režimas ar santvarka neįgyja stabilumo tol, kol jo neįteisina tam tikros bendruomenės atmintis“¹. Todėl sovietinė valdžia, leisdama įsteigti Žydų muziejų, tikėjosi jį panaudoti ideologinės indoktrinacijos tikslams. Rūsenas teigia, kad praeitį sudabartinti galima per praeities kaip patirties dabartyje interpretavimą. Žydų muziejus Vilniuje, anot Rūseno, buvo atsiminimų vieta, suteikianti galimybę pamatyti istoriją². Sovietinė ideologija siekė propagandinių tikslų, o Holokaustą išgyvenusiai bendruomenei buvo svarbu įprasmingi žydų netekčių patirtis. Konceptualiai prieštaringi siekiai persidengdami, pasak Jurijaus Lotmano, koegzistavo konf-

1 RÜSEN, Jörn. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Zenonas Norkus (sud.). Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 23.

2 *Ibid.*, p. 365.

liktinės vienovės sąlygomis³. Ir nors muziejaus ekspozicijos oficialiai niekada nebuvo atidarytos, jis buvo lankomas⁴. Tai patvirtina ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijoje saugoma lankytojų atsiliepimų knyga, pildyta 1946 m. gegužės – 1947 m. sausio laikotarpiu. Knyga buvo dedikuota žymaus žydų rašytojo Šolomo Aleichemo kūrybiniam palikimui pristatyti skirtai ekspozicijai⁵. Pasak ekspozicijos kuratoriaus, ši paroda oficialiai tenkino sovietinės valdžios lūkesčius, nes Š. Aleichemo kūryba, vaizdavusi paprastų žmonių gyvenimą, buvo interpretuojama kaip darbo klasės atspindys⁶. Tuo pat metu paroda sudarė galimybę lankytojams pasiekti ir kitas, sovietinei ideologijai neparankias ekspozicijas, rengtas muziejaus darbuotojų.

Šiame tyrime taikomi keli tarpusavyje persidengiantys teoriniai požiūriai, leidžiantys lankytojų atsiliepimų knygą įtraukti į platesnį komunikacijos ir atminties studijų lauką. Atminties komunikacijos perspektyva, plėtojama Astridos Erll, akcentuoja, kad atmintis funkcionuoja kaip dinamiška komunikacinė praktika, per kurią visuomenės nuolat atnaušina ir rekonstruoja praeitį⁷, todėl muziejus veikė kaip platforma, kurioje oficialus sovietinis diskursas persidengdavo su bendruomenės bandymais išsaugoti tapatybę. Lankytojų atsiliepimų knyga tokiu atveju funkcionavo kaip komunikacinė erdvė, atskleidžianti ne tik tai, kaip auditorija priėmė, interpretavo ir perrašė muziejaus siunčiamas žinutes, bet ir auditorijos bandymus jas interpretuoti ar perrašyti. Kaip pastebi Erll, „atmintis kolektyviniu lygmeniu yra žinojimo bei bendros praeities versijų konstravimas ir cirkuliacija sociokultūriniuose kontekstuose, yra įmanoma tik pasitelkus medijas“⁸. Muziejus šiame kontekste yra suvokiamas kaip komunikacijos medija, o lankytojų atsiliepimų knyga – kaip papildomas atminties kūrimo kanalas, kuriame atsiskleidžia aktyvios auditorijos dekodavimo strategijos. Janas Assmannas išskiria komunikacinę atmintį, kuri remiasi gyvų liudytojų patirtimi ir kasdiene komunikacija, bei kultūrinę atmintį, kuri institucionalizuojama per simbolinius objektus, tekstus, ritualus ir institucijas⁹. Šiuo požiūriu Žydų muziejus Vilniuje

3 LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. Arūnas Sverdiolas (sud.). Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. XII.

4 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo. In *Evreiskii muzei*. Vil'nyus: Gosudarstvennii evreskii muzei imeni Vil'niuskogo Gaona, 1994, p. 16.

5 Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus fondų medžiaga, VŽM 3200.

6 RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaim D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

7 ERL, Astrid. *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

8 *Ibid.*, p. 113.

9 ASSMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In ERL, Astrid, NÜNNING,

atitinka kultūrinės atminties kategoriją, nes tai buvo unikali institucija Sovietų Sąjungoje, kuri sistemingai siekė institucionalizuoti Holokausto patirtį ir išsaugoti sunaikintos litvakų bendruomenės paveldo fragmentus¹⁰. O muziejaus lankytojų atsiliepimų knyga atitinka komunikacinės atminties lygmenį, leidžiantį užfiksuoti gyvąsias bendruomenės reakcijas ir jų interpretacijas.

Viena iš esminių šio tyrimo teorinių prieigų yra Stuardo Hallo kodavimo ir dekodavimo komunikacinis modelis¹¹, kuris suteikia metodologinį pagrindą lankytojų įrašams interpretuoti. S. Hallas kritikuoja tradicinę linijinę komunikacijos sampratą, pagal kurią reikšmės yra vienakryptiškai perduodamos iš siuntėjo gavėjui, ir pabrėžia, kad auditorija aktyviai dalyvauja interpretacijos procese. Autorius teigia, kad komunikacinės žinutės visuomet yra užkoduojamos tam tikrame ideologiniame, kultūriniame ar institucinės galios kontekste, tačiau jų dekodavimas nebūtinai sutampa su siuntėjo intencijomis¹². Svarbiausia šio modelio dalis yra trys galimos dekodavimo strategijos: dominuojanti-hegemoninė, kai auditorija priima žinutę taip, kaip ji buvo numatyta koduotojo; derinamoji, kai pagrindinė žinutės reikšmė pripažįstama, tačiau ji koreguojama ar pritaikoma individualiai patirčiai; ir prieštaraujanti, kai auditorija sąmoningai atmets koduotojo diskursą ir kuria alternatyvią interpretaciją¹³. Šis teorinis modelis itin tinkamas analizuoti totalitarinio režimo sąlygomis veikusias kultūros institucijas, kuriose oficialus kodavimas dažnai buvo slepiamas už ideologinių ženklų. Taikant jį Žydų muziejaus Vilniuje atvejui, muziejaus siunčiamos žinutės gali būti interpretuojamos ir kaip užkoduotos kultūrinės praktikos, o lankytojų atsiliepimų knygos įrašai – ne kaip pasyvių reakcijų registras, bet ir kaip „socialiai situacinis kultūros produktas“¹⁴, ir kaip skirtingos pokarinės auditorijos dekodavimo strategijos: vieni lankytojai jas priėmė tiesiogiai, kiti derino su asmenine ar bendruomenine patirtimi, o dar kiti sąmoningai priešinosi oficialiam diskursui.

Ansgar (eds.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 109–118.

- 10 LATVYTĖ, Neringa. (Ne)pamirštas Vilniaus Genius Urbis: Vilniaus Geto biblioteka. *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 107–131; FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai Vilniaus gete*. Vilnius: Baltos lankos, 2019.
- 11 HALL, Stuart. *Encoding and Decoding in the Television Discourse*. Birmingham: University of Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1973.
- 12 *Ibid.*, p. 7–9.
- 13 *Ibid.*, p. 15–18.
- 14 MACDONALD, Sharon. Accessing Audiences: Visiting Visitor Books. *Museum and Society*, 2005, vol. 3(3), p. 131.

Istoriografiniame tyrime persidengiančios atminties, suponuotos Assmano bei Erll muziejaus, kaip medijos ir kaip įvietintos atsiminimų vietos, ir, remiantis Lotmano prieiga – muziejaus, kaip kultūrinės komunikacijos erdvės, kurioje užkoduojami pasakojimai apie praeitį, pateikiami per tam tikras vertybines, patirties ir ideologines prizmes¹⁵, sampratą bus bandoma sieti su Lietuvos muziejų istorijos tyrimų kontekstais. Tokiu būdu istoriografinis tyrimas bus kaip argumentas persidengiančios atminties koncepto raiškai pagrįsti.

Pokarinis Žydų muziejus Vilniuje nagrinėjamas kritinės šaltinių analizės ir literatūros analizės bei istoriniu aprašomuoju metodais. Atvejo studija padės detalizuoti muziejaus lankytojų dekodavimo praktikas, atskleidžiančias, kaip skirtingos auditorijos grupės priėmė, interpretavo ar transformavo muziejaus siunčiamas žinutes.

ŠALTINIAI

Tyrimo šaltiniai – Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos ypatingojo archyvo, Lietuvos literatūros ir meno archyvo, YIVO (Žydų mokslinių tyrimų instituto Niujorke) archyvo, Jad Vašem Holokausto tyrimo centro Jeruzalėje archyvo dokumentai, Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus Vašingtone archyvo, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekataloguota Judaikos dokumentų kolekcija. Siekiant plačiau interpretuoti archyvinius rašytinius dokumentus ir objektyviau įvertinti kontekstą buvo pasitelkta ir Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus fondų dokumentinė ir ikonografinė medžiaga.

Pirmą kartą straipsnyje yra skelbiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijos „Žydų muziejus (1944–1948)“ Žydų muziejaus lankytojų atsiliepimų knyga (nekataloguota). Ranka rašytus lankytojų atsiliepimus jidiš kalba išversti padėjo Lundo universiteto prof. Orenas Cohenas Romanas straipsnio autorės stažuotės* tame universitete metu, taip pat ir Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje bendradarbis Eli Furmanas. Atsiliepimų vertimai pateikiami kuo autentiškesni.

Taip pat skelbiami Lietuvos literatūros ir meno archyvo Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos fondo 476, ap. 1 dokumentai liudija, kaip išgyvenusieji Holokaustą mėgino per muziejinę veiklą saugoti atmintį fiksuodami Žydų muziejaus Vilniuje kasdienę veiklą, jo uždarymo

15 LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*, p. VI–XIV, 3–12.

* EUROPAST projektas, finansuojamas Europos Sąjungos programos HORIZON-WIDERA-2021-ACCESS-03-01 pagal finansavimo sutartį Nr. 101079466.

aplinkybes ir sukaupų kolekcijų perdavimo kitoms institucijoms procesą. Šie šaltiniai taip pat parodo ir tuometinės valdžios ribojamąjį požiūrį, nes iš dokumentų matyti, su kokiais biurokratiniais suvaržymais ir ideologiniais barjeriais susidūrė bendruomenės atminties praktikos, siekiant įamžinti praradimus.

Straipsnyje aptariami Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos TSR Saugumo komiteto (KGB) fondo K-1, ap. 10 Žydų muziejaus Vilniuje veiklos represinių valdžios struktūrų stebėjimo dokumentai, kurie leidžia suprasti konkrečius spaudimo mechanizmus, nulėmusius muziejaus uždarymą. Tuo tarpu Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto fondas 1771 pateikia partinių ataskaitų, aptariančių pokarines atminties institucijas (įskaitant ir Žydų muziejų Vilniuje), turinį. Šie dokumentai padeda identifikuoti oficialų ideologinį kursą ir argumentus, kuriais remdamasi valdžia vertino muziejaus veiklą ir galutinai nusprendė ją likviduoti. Be to, Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos TSR Ministrų tarybos fondo R-754 ir Lietuvos TRS Liaudies švietimo ministerijos fondo R-762 dokumentai suteikia formalius administracinius kontekstus (įvairius nutarimus, raštus ir potvarkius), susijusius su kultūros ir švietimo reikalais, kur galima aptikti ir sprendimus dėl žydų atminties iniciatyvų. Papildomai Religinių reikalų tarybos prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos fondo R-181 dokumentai atskleidžia ne vien oficialią valdžios liniją religinių bendruomenių atžvilgiu, bet ir pateikia gausų žydų bendruomenės susirašinėjimą su valdžia Holokausto atminties klausimais. Ši korespondencija rodo, kad pokario žydų bendruomenė aktyviai siekė oficialaus pripažinimo, net ir būdama nuolatiname sovietinės biurokratijos įtarumo ir varžymo lauke.

Nagrinėjami Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje archyvo Šmerelio Kačerginskio kolekcijos P.18 dokumentai, susiję su jo ir kitų muziejaus entuziastų darbu Žydų muziejuje Vilniuje. Šie dokumentai praplečia tyrimą autentiškais liudijimais apie muziejaus vidaus gyvenimą, darbuotojų pastangas rinkti išsklaidytus žydų kultūros objektus ir kurti ekspozicijas, taip pat atskleidžia jų asmeninius motyvus bei ryžtą. Tame pačiame archyve saugoma Kibbutz Ha'artzi dokumentų archyvo O.46 medžiaga, susijusi su Komisijos žydų kultūros dokumentams rinkti ir sistemškai apdoroti prie LTSR LKT veikla. Šios komisijos darbas padėjo pamatus Žydų muziejaus Vilniuje atsiradimui, todėl minėti dokumentai leidžia atsekti muziejaus ištakas (pvz., kaip buvo renkamos išlikusios Vilniaus geto ir karo metais paslėptos kultūrinės vertybės, kokius uždavinius kėlė būsimąjo muziejaus iniciatoriai ir pan.).

Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus Vašingtone archyve saugomos Antifašistinio komiteto (1942–1948) fondo RG-22.028M dokumentų kopijos parodo platesnį pokario Sovietų Sąjungos žydų

bendruomenių gyvenimo kontekstą. Iš jų sužinome apie Holokaustą išgyvenusią Lietuvos žydų pastangas įsitvirtinti pokarinėje sovietinėje sistemoje. Šie dokumentai padeda geriau suprasti, kokiame politiniame lauke vyko Žydų muziejaus Vilniuje kūrimas ir veikla bei kokios priežastys vėliau lėmė to lauko pasikeitimą.

Aktualūs ir YIVO (Žydų mokslinių tyrimų instituto Niujorke) archyvo fondo R.233.1 dokumentai apie Vilniaus gete veikusias kultūros institucijas (geto biblioteką, muziejų, archyvą, įvairias organizacijas, klubus ir kt.), taip pat apie geto kalinių pastangas apsaugoti vertingiausius kultūros objektus nacių okupacijos metais. Minėti dokumentai padeda nustatyti istorijos tęstinumą, kaip daugelis pokario muziejaus kūrėjų ir entuziastų rėmėsi per karą išsaugotomis vertybėmis ir patirtimi, įgyta slaptaip gelbstint kultūros paveldą.

Vietinių ir užsienio atminties institucijose saugomų šaltinių analizė padėjo straipsnyje objektyviau atskleisti pokarinės Lietuvos žydų bendruomenės formuojamus atminimo praktikos procesus bei papildė atminties tyrimų lauką iki šiol mažai nagrinėtais šaltiniais.

ISTORIOGRAFIJOS APTARIMAS

Žydų muziejaus Vilniuje pokario istorija tyrimų lauke išlieka menkai reflektuota, nors keliuose darbuose ši institucija minima, jos komunikacinis vaidmuo, ekspozicijų strategijos ir auditorijos recepcija vis dar nėra sistemingai nagrinėti. Vieni pirmųjų apie šį muziejų rašė Holokaustą išgyvenę liudytojai ir intelektualai: Avromas Suckeveris¹⁶, Markas Dvoržeckis¹⁷ ir Leizeris Ranas¹⁸. Jų darbuose akcentuojamas muziejaus kūrėjų intelektualinis potencialas, siekis dokumentuoti Holokaustą ir išsaugoti Lietuvos žydų kultūrinę atmintį. Minėtų autorių darbai yra kaip liudijimai, suteikiantys galimybę susipažinti ne tik su žydų bendruomenės patirtimis ir netektimis, bet ir su pastangomis tai įprasminginti per oficialios atminties institucijos veiklas. Autoriai aprašo pagrindines muziejaus ekspozicijų temas ir jų struktūrą, svarbiausius

16 SUTZKEVER, Avrom. *Nuo Vilniaus geto iki Niurnbergo. Atsiminimai ir liudijimas*. Justin D. Cammy ir Saulė Valiūnaitė (sud.). Vilnius: Hubris, 2024.

17 DVORŽECKIJ, Mark. Yeruschalayim de-Lita in Kam fun Umkum (Lutte et Chute de la Jerusalem-de-Lithuanie). In *Histoire du Ghetto de Vilna*. Paris: L'Union Populaire Juive en France, 1948, p. 222–295. Vertė Roza Bieliauskienė.

18 RAN, Leizer. *Ash fun Irushala'iem D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

artefaktus, taip pat strateginius, nors kartu ir prieštaravimų keliančius muziejaus darbuotojų priimtus sprendimus. Rachilė Margolis¹⁹ straipsnyje taip pat pateikia muziejaus ekspozicijų aprašymus ir išdėstymą, kurių atsikartojimas vėliau yra pastebimas nepriklausomybės laikotarpiu atkurto Lietuvos žydų muziejaus pirmojoje ekspozicijoje „Katastrofa“. Jos mintį pratęsia Rachilė Kostanian²⁰ aiškiai pabrėždama Žydų muziejaus Vilniuje reikšmę bei jo simbolinę įtaką atkurtam Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejui. Davidas E. Fishmanas²¹ savo monografijoje detalai nagrinėja muziejaus entuziastų pastangas išsaugoti žydų kultūros vertybes dar būnant įkalintiems Vilniaus gete ir pabrėžia jų tęstinumą po karo. Autorius išryškina Holokaustą išgyvenusiujų motyvus, grįstus istorine ir moraline atsakomybe, aiškiai suvokiant muziejų kaip prasmingą vietą. Jo tyrimai, kaip ir minėti M. Dvoržekio, L. Rano, R. Margolis, R. Kostanian darbai, padėjo šiam straipsniui atkurti konkrečius Žydų muziejaus Vilniuje veiklos epizodus, įskaitant ir L. Rano kuruotą Šolomo Aleichemo atminimui skirtą parodą.

Nors tiesioginių tyrimų apie Žydų muziejaus Vilniuje lankytojų atsiliepimus nepavyko aptikti, atminties institucijų lankytojų atsiliepimų tema išsamiau plėtojama tarptautiniuose muziejų komunikacijos tyrimuose. Mary Alexander²² analizuodama Nacionalinio Amerikos muziejaus vieną iš laikinosios parodos, Sharon McDonald²³ – Niurnbergo dokumentų centro, Chaimas Noy²⁴ – Holokausto muziejaus Floridoje ir Amunicijos kalno muziejaus Rytų Jeruzalėje lankytojų atsiliepimų knygas atkreipia dėmesį, kad tokie dokumentai nėra tik emocinė refleksija ar atsitiktinis išpuolis. Jie yra ir svarbi santykio su muziejumi išraiška, kuri formuoja viešąją atminties diskursą, nors muziejui ir struktūruojant lankytojų raiškos galimybes. Ši išvalga pagrindžia Hallo modelio taikymą, nes lankytojų įrašai rodo aktyvų ir prasmingą santykį su muziejaus žinutėmis, net veikdami ideologinės kontrolės sąlygomis.

19 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo, p. 11–17.

20 KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. Iš *Žydų muziejaus almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 10–20.

21 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*

22 ALEXANDER, Mary. Do Visitors Get It? A Sweatshop Exhibit and Visitors' Comments. *The Public Historian*, 2000, vol. 22 (3), p. 85–94.

23 MACDONALD, Sharon. Accessing Audiences: Visiting Visitor Books. *Museum and Society*, 2005, vol. 3 (3), p. 119–136.

24 NOY, Chaim. Museum Audience's Texts: Toward a Contextual Conceptual Reading. *Visitor Studies*, 2021, vol. 24 (1), p. 38–57.

Lietuvos kontekste išskirtinis indėlis priklauso Ingai Liepaitei²⁵, išanalizavusiai šešias Antano Baranausko ir Antano Vienuolio-Žukausko memorialinio muziejaus Anykščiuose lankytojų atsiliepimų knygas. Autorė pabrėžia, kad tokie šaltiniai leidžia rekonstruoti tiek institucinį naratyvą, tiek platesnį kultūrinį ir socialinį kontekstą, socialinę ir geografinę įvairovę. Lankytojų paliktos autobiografinės detalės leidžia šias knygas vertinti ir kaip egodokumentinius šaltinius. Šios išvalgos itin vertingos ir taikytinos Žydų muziejaus Vilniuje lankytojų atsiliepimų knygos tyrimui ateityje.

ŽYDŲ MUZIEJAUS ĮKŪRIMO POREIKIS IR EIGA

Išgyvenusieji Holokaustą susidūrė su itin sudėtingais žydų kultūrinės atminties reprezentacijos iššūkiais, nes reikėjo rasti būdą, kaip įprasminti neįsivaizduojamų netekčių patirtį ir pasipriešinti tiek užmarščiai, tiek naujai totalitarinei politinei realybei. Todėl galima teigti, kad žydų atminties išsaugojimas tapo savotiška rezistencijos forma. Holokaustą išgyvenę litvakai Vilniuje ėmėsi pirmojo ir unikalaus bandymo – įkurti Žydų muziejų, vienintelį Rytų Europoje viešai pristatantį nacių bei jų kolaborantų vykdytą masinį žydų naikinimą, kartu atskleidžiant ir išgyvenusiujų pastangas surinkti ir išsaugoti kultūrinio paveldo likučius. Tačiau pokarinėje Rytų Europoje ši atminties reprezentacija turėjo laviruoti tarp autentiško liudijimo poreikio ir totalitarinio režimo ideologinių reikalavimų, kurie dažnai varžė atminties sklaidą.

Būtent tokia kontekste Vilniuje 1944 m. lapkritį²⁶ prieš karą buvusioje „Meficei Haskala“, o nacių okupacijos metu – Vilniaus geto bibliotekoje, kurią išgyvenusieji Vilniaus geto kaliniai vadino „Mūsų Luvru“²⁷, įkūrė Žydų muziejų. Tai buvo pirmasis ir unikalus bandymas Rytų Europoje pristatyti nacių ir vietinių kolaborantų vykdytą masinį žydų naikinimą kulkomis ir nacių koncentracijos stovyklų dujų kamerose, kultūrinių ir dvasinių vertybių grobstymą bei išgyvenusiujų pastangas surinkti ir išsaugoti žydiško paveldo likučius. Remiantis

25 LIEPAITĖ, Inga. Antano Baranausko klėtelės svečių knygos – Lietuvos kultūros istorijos tyrimų šaltinis. Iš *Bibliotheca Litwana*, V. Egodokumentika Aukštaitijos knygos kultūros kontekste, 2018, p. 47–88.

26 *Evreskii muzei v Vil'niuse*. Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 66.

27 KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced books and archives plundered from enemies of the Nazi regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-Era Looted Cultural Assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.

J. Lotmano semiosferų teorija²⁸, muziejus, kaip tam tikras ženklas, buriantis idėjas, kurios, naudojant tam tikras taisykles, buvo jungiamos į kodus, pristatė praeities visuomenės mentalines idėjas. Jis buvo žmonių sukurtos ir nulemtos kultūros sistemos dalis, kurią konkrečios kultūros nariai taikė tarpusavio komunikacijai, o naudojama tam tikra to meto kodavimo sistema buvo atpažįstama ir suprantama visų bendruomenės narių.

Muziejaus svarbą bendruomenei rodo faktas, kad jis veikė ir Vilniaus geto sąlygomis²⁹, o praėjus vos kiek daugiau nei porai savaitių nuo Raudonosios armijos įžengimo į Vilnių, Holokaustą išgyvenusieji³⁰ pradėjo aktyvią veiklą, susijusią su jo įsteigimu pokariniame Vilniuje³¹: rinko po buvusią geto teritoriją išslapstyta ir išblaškyta istorinę medžiagą, knygas, meno kūrinius, dokumentus, nuotraukas. Visa surinkta medžiaga iki 1944 m. lapkričio buvo vežama į trijų kambarių Avromo Suckeverio ir Šmerelio Kačerginskio butą Gedimino g. 15, kur 1944 m. liepos 15 d. įsikūrė Mokslinė komisija ir neoficialus laikinas Žydų meno ir kultūros muziejus. Jo steigėjai buvo A. Suckeveris, tapęs Komisijos pirmininku, Š. Kačerginskis – sekretoriumi ir Aba Kovneris – rinkinių saugotoju³². „Juos aplankęs laikraščio korespondentas vaizdą aprašė taip: kambarys buvo pilnas ryšulių, kuriuose – oda aptraukti tomiai, pajuodę nuo drėgmės bei amžiaus. Prie sienų – eilėmis sukrauti Toros ritiniai. Grindys užverstos rankraščiais, o ant stalo – subraižyta molinė skulptūra viena nulūžusia ranka. Šmerkei ir Suckeveriui beveik neliko, kur miegoti. Nakties patamsyje bute tvyrojo gąsdinanti atmosfera. Lyg miegotum kapinėse tarp paminklų ir atkastų kapų.“³³ Šiame bute taip pat vykdavo įvairios diskusijos, ieškančios savo artimųjų siuntę

28 LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*, p. VI–XIV, 3–12.

29 *Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime*. 1942 m. rugsėjo 8 d. Žydų mokslinių tyrimų institutas Niujorke (toliau – YIVO), f. RG 223.1, b. 449; *Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projektuose*. 1942 m. rugsėjo 25 d. YIVO, f. RG 223.1, b. 453; *Geto administracijos patvirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas*. YIVO, f. RG 223.1, b. 454.

30 Šmerelis Kačerginskis, Abromas Suckeveris, Chaimas Grade, Aba Kovneris, Šlomo Beilis-Legis, Ružka Korčak, Noime Markeles, Akiva Geršater, Leonas Bernšteinas, Rachela Krinsky, Leizeris Ranas.

31 1944 m. liepos 29 d. Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjas Banaitis buvusiam Vilniaus geto kaliniui, geto pagrindžio kovotojui Šmereliui Kačerginskiui davė leidimą rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įsteigimui (*Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjo Banaičio 1944 07 29 leidimas Š. Kačerginskiui rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimui*. Yad Vašem archyvas (toliau – YV), f. P. 18, b. 49, nenumeruotas lapas.

32 SUTZKEVER, Avrom. *Nuo Vilniaus geto iki Niurnbergo*, p. 348.

33 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 205.

laiškus šio neoficialaus muziejaus adresu³⁴, buvo renkami išgyvenusiųjų liudijimai pagal išsamų laikinojo muziejaus darbuotojo Šmuelio Amaranto dvidešimties skyrių klausimyną³⁵. A. Suckeveris apie muziejaus pirmtakės Mokslinės komisijos³⁶ veiklą laiške Antifašistiniam komitetui Maskvoje rašė, kad „Gedimino 15/29 įkurtas dabar muziejus, į kurį sunešti karo metu slėptuvėse paslėpti ir išlikę daiktai. Kol kas rastos tik dvi slėptuvės. YIVO pastatas sudegė, o jame sudegė ir paslėptos vertybės. Muziejuje jau surinkta nemažai medžiagos, tarp jos ir daug dokumentų apie geto gyvenimą: dienoraščiai, nuotraukos, įvairūs skelbimai bei pats neįprasčiausias laikraštis pasaulyje „Getto-Jedijes“, leidžiamas Vilniaus gete.“³⁷ Ekspонатų kiekiui augant, 1944 m. rudenį Mokslinės komisijos nariai prašė Antifašistinio komiteto Maskvoje³⁸, su kuriuo glaudžiai bendradarbiavo, pagalbos. Dauguma įsitraukusiųjų į žydų kultūrinių vertybių paieškas ir gelbėjimą kaip tinkamiausią vietą nuolatiniam žydų muziejui matė buvusią Vilniaus geto biblioteką (M. Strašūno g. 6)³⁹. Anot Š. Kačerginskio, vieno iš aktyviausių muziejaus įkūrimo iniciatorių, „tokio pastato neverta perduoti kokiam nors institucijai: istorinis kampelis pats savaime primena žydams apie tai, kas

34 MARGOLIS, Rakhil'. *Nachalo*, p. 12; KATCHERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. Istoriya likvidatsiy evreiskoy kultury v Sovetskoy Soyuz. In *Vil'nyus*. 1999 yanvar'–fevral'. Vil'nyus: Soyuz pisateley Litvy, p. 149; Š. Kačerginskis ir A. Suckeveris vykdė ir išgyvenusiųjų Holokaustą anketavimą. Anketos klausimynas buvo parengtas lenkų kalba (*Kwestionariusz*. YV, f. O. 46, file 39, nenumeruotas lapas); SUTZKEVER, Avrom. *Nuo Vilniaus geto iki Niurnbergo*, p. 256.

35 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 210.

36 1944 m. rugpjūčio 26 d. įsakymu Nr. 37 Lietuvos TSR švietimo liaudies komisaras J. Žiugžda „vokiškųjų fašistinių okupantų išdrąskytai buv. Vilniaus Žydų Mokslo Instituto, muziejaus ir archyvo medžiagai, o taip pat kitiems judaistikos dokumentams ir mokslinei medžiagai surinkti, sutvarkyti, susisteminti ir apsaugoti, taip pat parengti tai medžiagai tolimesniems mokslo darbams“ sudarė Mokslinę komisiją, vadovaujamą Abromo Suckeverio (*Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisaro J. Žiugždos įsakymas Nr. 37*. 1944 m. rugpjūčio 26 d. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 27); *Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui Memorandumas*. 1944 m. lapkričio 5 d. YV, f. O. 46, b. 39, nenumeruotas lapas [šio ir kitų dokumentų kalba netaisyta].

37 SUTZKEVER, Avraam. *Pis'mo iz Vil'no*. Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus archyvas (toliau – USHMM), f. RG-22.028M, reel 61, file 136, p. 663.

38 Katcherginskii, Shmuel. *Pervye dni osvobozhdennoi Vil'ne*. USHMM, f. RG-22.028M, reel 61, file 137, p. 651–652.

39 KATCHERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. 1999 yanvar'–fevral', p. 151. Autorius taip pat mini, kad buvo ir keletas prieštaraujančių („negali būti jokio sugrįžimo atgal į getą“) muziejaus įkūrimui buvusioje Vilniaus didžiojo geto teritorijoje, todėl „iš pradžių iniciatyvinė grupė svarstė galimybę įkurdinti muziejų Choralinėje sinagogoje“ (FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 210).

čia vyko“⁴⁰, nes „negalima pamiršti, kas tarp šių sienų įvyko. Jos mums turi apie tai priminti nuolat.“⁴¹

ŽYDŲ MUZIEJAUS VILNIUJE KULTŪRINĖ IR EKSPOZICINĖ VEIKLA

Nors nuo 1944 m. lapkričio 1 d. Mokslinės komisijos veikla buvo nutraukta⁴², jos per tris veiklos mėnesius surinkta kolekcija⁴³ tapo Žydų muziejaus Vilniuje pagrindu. Vykdomasis komitetas buvo įpareigotas apsaugoti muziejaus įstaigos žinioje esančias kultūrines vertybes bei paminklus, sudaryti tinkamas muziejaus veiklai darbo sąlygas, teikti transporto priemones ir padėti visuose muziejaus ūkio reikaluose⁴⁴. 1945 m. viduryje muziejus buvo oficialiai įregistruotas, bet jo darbuotojai ir vykdoma veikla buvo atidžiai stebima saugumo tarnybų⁴⁵. Muziejaus direktoriumi tapo prieš karą buvęs „Jung Vilne“ (liet. *Jaunasis Vilnius*) narys, rašytojas Š. Kačerginskis.

Muziejaus veikla pirmiausia buvo orientuota į paveldo išsaugojimą ir tai įrodė muziejaus veiklą pristatantys dokumentai. Pavyzdžiui, muziejaus bendradarbis Leizeras Aizenas dokumente Antifašistiniam komitetui apie su masiniu žydų naikinimu susijusius dokumentus rašė, kad per aštuonis muziejaus veiklos mėnesius į jį buvo suneštas beveik visas išlikęs geto tarybos (Judenrato) ir geto institucijų archyvas, medžiaga, susijusi su žydų žūtimi Estijoje, Mejerio Jelino dovanoti eksponatai, susiję su Kauno getu (E. Lurje paveikslas, 53 auk-

40 MARGOLIS, Rakhil'. *Nachalo*, p. 12.

41 KATCHERGINSKII, Shmuel. *Mezhdū molotom i serpom. 1999 yanvar'–fevral'*, p. 151.

42 *Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos 1944 m. gruodžio 8 d. įsakymas Nr. 180*. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 166.

43 *Komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio rankraštinis Memorandumo dokumentas rusų ir jidiš kalbomis*. 1944 m. lapkričio 5 d. Vilniaus žydų muziejaus dokumentai (1944–1949). Nekataloguoti, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcija; *Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui*. 1944 m. lapkričio 5 d. YV, f. O. 46, f. 39, nenumuoti lapai.

44 *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų tarybos nutarimas Nr. 179 „Dėl Lietuvos TSR Muziejų veikimo atnaujinimo“*. 1944 m. lapkričio 9 d. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 40. Šiuo nutarimu buvo suteiktas leidimas atkurti 34 muziejus visoje Lietuvoje.

45 *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimas Nr. 74 „Dėl Valstybinio archyvinio Sąjungos SSR fondo dokumentinės medžiagos surinkimo ir išsaugojimo“*. 1944 m. liepos 23 d. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 97–98.

siniai dantys, kuriuos naciai išlupo savo aukoms IX forte)⁴⁶. 1944–1948 m. muziejaus darbuotojų pastangomis buvo surinkta apie keliasdešimt tonų išblaškytos archyvinės medžiagos, žydiškos spaudos rinkinių, 35 000 knygų įvairiomis kalbomis, žymių menininkų skulptūrų ir paveikslų, vokiečių okupacijos metais vykdomo žydų naikinimo dokumentų, geto laikotarpio buities daiktų⁴⁷. Muziejaus rinkiniuose buvo saugomi 4 847 eksponatai, iš kurių 236 paveikslai, 52 skulptūros, 2 162 nuotraukos, 141 judaikos objektas, 2 230 senųjų spaudinių⁴⁸. Medžiaga buvo renkama kryptingai, pagal tematiką skirstoma į 9 skyrius: Žydų teatro archyvas; žydų visuomeniniai judėjimai; buvusių žydų institucijų, įstaigų ir visuomenės organizacijų archyvas; revoliucinio judėjimo Lietuvoje archyvas; vokiečių okupacijos laikų Lietuvoje istorijos archyvas; žydų literatūros archyvas; etnografiniai ir kraštotyros rinkiniai; žydų kalbos istorijos archyvas; spaudos archyvas⁴⁹. Muziejuje buvo sukaupta ir turtinga biblioteka: 14 550 įvairaus turinio knygų hebrajų ir jidiš kalbomis, 7 500 tomų senųjų leidinių, 1 730 tomų judaikos, 4 200 tomų religinio turinio knygų, 3 500 žurnalų ir 108 laikraščiai. Muziejininkai buvo atrinkę ir pagal temas suskirstę 271 aplanką archyvinės medžiagos⁵⁰, tačiau, anot Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus, muziejaus eksponatų metrika nebuvo sudaryta, kartoteka neužvesta, „eksponatai [...] guli neapkūrenamame kambary bet kaip į krūvą suversti“. Bene daugiausiai nerimo jam kėlė ne blogos darbo ar eksponatų saugojimo sąlygos, o tai, kad „ir biblioteka ir archyvinė medžiaga – Glavlito netikrinta“.⁵¹

Slinktis nuo kryptingos orientacijos į paveldą link orientacijos į tuometinę dabarties visuomenę yra pastebima kartu su muziejininkų rengiama paroda, skirta pristatyti masinėms žydų žudynėms. Stendinė ir artefaktus eksponuojanti paroda, kurios pirminis pavadinimas „Apie vokiečių okupantų žvėriš-

46 AYZEN, Leizer. *Vil'niuskii evreiskii muzei*. USHMM, f. 22. 028M, reel 103, file 253, p. 72–74. Vertė dr. Lara Lempertienė.

47 *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, l. 65.

48 SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. Iš *Kultūros paminklai*, [Kn.] 6, 2000, p. 62.

49 *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, VŽMP 5.

50 *Ibid.*

51 *Ibid.*; KATCHERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. 1999 mart–aprel', p. 152–153.

kumus Lietuvos žydų atžvilgiu⁵² vėliau pakeistas į „Vokiškieji žvėriškumai Lietuvos TSR žydų atžvilgiu“⁵³, o dar vėliau, 1947 m. – į „Fašizmas – tai mirtis“, buvo rengiama buvusiose Vilniaus geto kalėjimo patalpose, esančiose šalia muziejaus. Darbuotojams buvo svarbu parodyti visuomenei tai, kas tuo metu išgyvenusiems žydams buvo svarbiausia: kas, kodėl ir kaip buvo prarasta.

Ekspozicija turėjo būti atidaryta dviejų aukštų buvusios Vilniaus geto bibliotekos penkiose salėse⁵⁴. Pagal to meto metanaratyvo kodą paroda buvo vadinama antifašistine, tačiau net ir toks prisitaikymas nesuteikė galimybės gauti jai finansavimą⁵⁵. Ekspoziciją sudarė kelios temos: Vilniaus getas, Kauno getas ir Paneriai. Anot R. Margolis, Vilniaus getui buvo skirtos dvi salės, kuriose eksponuojami Žydų tarybos ir kiti oficialūs dokumentai, gete vykusių spektaklių, koncertų, chorų pasirodymo programos, afišos, kvietimai į paskaitas, renginius, dienoraščiai, piešiniai, geto pagrindžio atsišaukimai. Pagrindinis ekspozicijos akcentas – plastinis-reljefinis Vilniaus geto planas, kurį pagal nacių užsakymą padarė Vilniaus geto kaliniai dailininkai. Deja, dalis plano buvo prarasta. Vitrinose buvo eksponuojami skiriamieji geto kalinių ženklai: geltonos žvaigždės ir metaliniai žetonai, nacių koncentracijos stovyklos kalinio uniforma. Panerių masinių žudynių vietai skirtame kambaryje, prie pat įėjimo, buvo eksponuojama lentelė su užrašu „Įėjimas uždraustas ir Vermachto karininkams“. Ji dar visai neseniai kabojo ant Panerių žudynių vietą juosiančios tvoros. Stiklinėse vitrinose buvo rodomos kelio į Panerius, žudynių nuotraukos, bunkeris, kuriame buvo įkalinti lavonus turėję ekshumuoti ir deginti Vilniaus geto kaliniai ir sovietiniai karo belaisviai, sugriauto Vilniaus geto vaizdai. Ties išėjimu buvo eksponuojami 24 piešiniai iš nacių priverstinio darbo stovyklos Klogoje (Estija), į kurią, likvidavus Vilniaus getą, buvo išvežti jo kaliniai⁵⁶.

Muziejaus direktorius Jankelis Gutkovičius 1946 m. kovo 9 d. rašte Antifašistiniam komitetui aprašė fotografijų ekspoziciją, kurioje buvo eksponuoja-

52 1946 m. gegužės mėn. projektas apie LTSR muziejų veiklos atstatymą pasirašytas (parašų nėra) LTSR Ministrų Tarybos pirmininko M. Gedvilo ir LTSR CK KP sekretoriaus A. Sniečkaus. Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 476, ap. 1, b. 7, l. 89.

53 Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, l. 65.

54 *Ibid.*

55 1945 m. spalio 8 d. muziejaus direktoriaus J. Gutkovičiaus raštas Lietuvos SSR Liaudies Švietimo komisariatui. Asmeninė kolekcija; Еврейский музей в Вильнюсе. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 65.

56 MARGOLIS, Rakhil'. *Nachalo*, p. 16.

mi Vilijampolės geto Kaune, žudynių Paneriuose ir Kauno IX forte vaizdai, getų likvidavimo nuotraukos. Buvo skirta vietos ir fotomontažams, pristatantiems mirties stovyklas Lenkijoje, pasipriešinimus gete, žydų partizanų kovas⁵⁷. Leizeris Ranas taip pat mini, kad Vilniaus getui buvo paskirti du kambariai, kuriuose buvo eksponuojamas „visas žydų sunaikinimo kaleidoskopas, sudarytas Judenrato dokumentų pagrindu, priešais buvo parodytas geto penicilinas – geto kalinių dvasinės – kūrybinės veiklos kūriniai ir dokumentai: geto bibliotekos renginių, geto jidiš ir hebrajų teatrų pastatymų medžiagos, chorų, viešų skaitymų, paskaitų, šventinių koncertų afišų, ataskaitų, programų dokumentai [...], atsišaukimai, buvo ruošama eksponuoti geto dienoraščius, laiškus, eilėraščius, fotonuotraukas bei piešinius, žydų mokyklų gete medžiagą, geto pagrindžio organizacijos atsišaukimus ir kt., plastinį Vilniaus geto planą, pagamintą (didesniu masteliu gestapui, mažesniu – Judenratui) Vilniaus geto menininkų. Stovėjo Judenrato stalas ir dvi kėdės su išdeginomis ant atlošų geto emblemomis, kabojo apsiaustas su prisiūtu ant jo geltonu lopu, metaliniai kalinių numeriai ir koncentracijos stovyklos kalinio drabužis.“⁵⁸

Antras kambarys buvo skirtas didžiausiai Lietuvoje masinių žudynių vietai – Paneriams. L. Ranas jį aprašė: „Prie įėjimo pilka, pelenų spalvos lentelė, kuri kabėjo prie įėjimo į spygliuota viela aptvertą Panerių žudymų plotą: „Įėjimas draudžiamas ir Vermachto karininkams“. Ant sienų ir stiklinėse vitrinose užrašai „Paskutiniam keliui atsiminti“. Siena – kelias iš geto į Panerius nufotografuotas kas 100 metrų – Mirties nebylus paveikslas (fotografas Geršateris). Siena – kelio pabaiga – egzekucijų vaizdai: lavonus neša prie laužo, žuvusieji sniege, ekshumacija, teisinė ekspertizė, lavonų degintojų bunkeris, Panerių metinės, išgyvenę Katastrofą – jie buvo Panerių duobėse. Siena – miręs getas, kiemas po kiemo, gatvelė po gatvelės, Vilnius jau „Judenfrein“ (fotografas Geršateris). Stiklinėse vitrinose – atmintis apie Panerius – dokumentai, pasai, darbo ir gyvenimo šainai, paveikslai, žydų iš įvairių miestų ir šalių laišškai, talitų ir tfilinų gabalai, suplėšytos, kruvinos ir apdegusios knygos [...], vaikų žaislai ir... ir pelenai, Vilniaus pelenai iš Panerių. Prie išėjimo stovi stalas su 24 paveikslais iš Klogos, Estija, kur 1 800 Vilniaus žydų pabaigė savo kankinimus bendrame lauže 1945 m. per Roš Hašaną. Tarp geto ir Panerių medžiagos išeksponuoti išgelbėti paveikslai ir skulptūros iš YIVO ir Š. Anskio muziejų. Dar dviejose suremontuotose kamerose turėjo būti eksponuojamos išgelbėtos knygos,

57 GUTKOVICH, I. *Evreiskii muzei v Vil'niuse*. USHMM, f. 22.028M, reel 178, file 498, p. 458–463. Vertė dr. Lara Lempertienė.

58 RAN, Leizer. *Ash fun Irushala'iem D'Lite*.

dokumentai iš YIVO ir M. Strašūno bibliotekos. Seni spaudiniai, rabinistinės bei pasaulietinės žydų literatūros unikalūs leidiniai.⁵⁹

Yra išlikusių dokumentų, bylojančių, kad muziejaus darbuotojai parodoje taip pat rengėsi eksponuoti Antifašistinio komiteto vadovo Iljos Erenburgo atrinktą medžiagą iš jo asmeninės kolekcijos (laiškus, žydų karių ir partizanų nuotraukas, rankraščius, I. Erenburgo kūriniai). Ją į Vilnių atvežė dailininkas Rafailas Chvolesas, vykęs į meno parodą Maskvoje. Kaip laiške I. Erenburgui rašė muziejaus direktorius J. Gutkovičius, tai buvo „didelė pagalba turtinanti Žydų muziejų“⁶⁰. Muziejaus darbuotojai taip pat įsteigė ir komisiją, kuri turėjo rinkti medžiagą knygai apie masinį žydų naikinimą Rytų Europoje – ją ruošėsi išleisti Antifašistinis komitetas su I. Erenburgu priešakyje⁶¹.

Galimybę rengti pagrindinę parodą lėmė ne žydų atžvilgiu sušvelnėjęs sovietinės valdžios požiūris, bet VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko Michailo Suslovo išvykimas iš Lietuvos. Beje, artėjo trečiosios Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinės ir oficialiai buvo sakoma, kad paroda bus skirta būtent šiai sukakčiai paminėti. D. Fishmanas mini, kad tuometinio muziejaus direktoriaus Gutkovičiaus „pabrėžtinis sovietinis patriotizmas“⁶² ir jo rengiamos parodos „rinkimams į SSRS Aukščiausiąją Tarybą bei trečiosioms Vilniaus išlaisvinimo metinėms pagerbti“⁶³ prisidėjo prie muziejaus kiek ilgesnio egzistavimo. Viename iš mažesnių muziejaus kambarių L. Rano rengiama ekspozicija, skirta žymaus žydų rašytojo Šolomo Aleichemo trisdešimtosioms mirties metinėms, taip pat turėjo prisidėti prie santykių su tuometine valdžia šiltinimo. Iš apie 100 surinktų minėto autoriaus leidinių, rinkinių, atsiminimų ir kritinių straipsnių, penkiasdešimt laiškų nuo Šolomo Aleichemo, kurie prieš karą buvo saugoti M. Strašūno bibliotekoje⁶⁴, L. Ranas sudarė atskirą Š. Aleichemo rinkinį ir jo pagrindu parengė ekspoziciją, kuri, kaip jis pats teigia, „turėjo tarnauti tvirtam sovietiniam kultūros pamatui, ir būti nuoroda būsimai sovietinės žydų literatūros parodai. Šita paroda galėjo tenkinti ir besilankančius muziejuje svečius, inspektorius ir kontrolierius iš NKVD, kurie vis daugiau rodė savo susidomėjimą ir mėginimą išsiaiškinti, kuo kvepia šitas žydų tautinis muziejus.“⁶⁵

59 *Ibid.*

60 *Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus laiškas Antifašistinio komiteto vadovui I. Erenburgui. 1946 m. gruodžio 20 d.* YV, P. 21, f. 8, p. 1.

61 KATCHERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. 1999 mart–aprel', p. 149.

62 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 315.

63 *Ibid.*, p. 315–316.

64 SUTZKEVER, Avrom. *Nuo Vilniaus geto iki Niurnbergo*, p. 261.

65 RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaim D'Lite*.

Ilgametė Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktoriaus pavaduotoja ir Holokausto ekspozicijos vadovė Rachilė Kostanian taip pat mini, kad „muziejaus administracija, matydama sovietinių valdžios organų priešišumą, nusprendė, gelbėdama muziejų, vieną kambarį skirti žydų rašytojui Š. Aleichemui arba pavadinti muziejų Šolom Aleichemo valstybiniu istoriniu-literatūriniu muziejumi. Mat sovietai pripažino šį didįjį žydų literatūros klasiką.“⁶⁶ Ir nors ekspoziciją „vainikavo didžiulis portretas – Stalino“⁶⁷, tai nekeitė sovietinės valdžios įtaraus požiūrio į žydų muziejų, kuris niekada nebuvo oficialiai atidarytas. Muziejaus įtarumo nesumažino ir 1947 m. pavasarį muziejaus darbuotojų Aleksandro Rindziunskio, Šlomo Kowarskio ir Izraelio Kroniko į Žydų muziejų Vilniuje pakviestas I. Erenburgas, kuris gausiam susirinkusių klausytojų būriui pasakė kalbą. Nors ir bandydamas išlaikyti sovietines retorikos klišes, jis vis nuklysdavo į karą ir Holokaustą, žadėjo padovanoti originalių dokumentų iš rengiamo leidinio „Juodoji knyga“ kolekcijos: šimtus laiškų ir tiesioginių paliudijimų apie vokiečių nusikaltimus. Anot jo, „šie laiškai yra susieti su žydų krauju [...]. Aš dariau viską, kas yra mano jėgoms, kad jie atsirastų“⁶⁸. I. Erenburgas konstatavo esamą valdžios požiūrį į žydų netektis: „Deja, jų neįmanoma išspausdinti.“⁶⁹

Nors muziejaus ekspozicija nebuvo oficialiai atidaryta, R. Margolis prisimena, kad „muziejų lankydavo žydai, atvykę į Vilnių iš kitų vietų, daugelis lenkų ir lietuvių, padėjusių žydams karo metais. [...] Minsko žydų teatro aktoriai rodė didelį susidomėjimą tuo, kas buvo rodoma muziejuje.“⁷⁰

D. Fishmanas mini, kad po to, kai 1947 m. lapkričio 29 d. Jungtinių Tautų Organizacijoje Sovietų Sąjunga pareiškė, jog „palaikys žydų valstybės sukūrimą, argumentuodama nepakeliamomis žydų tautos kančiomis per karą“ (pagrindinis SSRS tikslas buvo atsikratyti britų valdžios Palestinoje), „Žydų muziejus ir sinagoga buvo vienintelės viešos vietos, kur žydai galėjo susirinkti aptarti nuostabios istorinės žinios. Ir rinkosi. Muziejų užplūdo lankytojai [...]. Tačiau vėliau viskas pasikeitė.“⁷¹ Žydų palaikymą naujai valstybei ir jos palankumą Jungtinėms Amerikos Valstijoms Stalinas suvokė kaip išdavystę, kurią lydėjo jau 1948 m. pradėta antisemitinė kampanija.

66 KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija, p. 13.

67 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 316.

68 RUBENSTEIN, Joshua. *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1999, p. 254.

69 *Ibid.*

70 MARGOLIS, Rakhil'. *Nachalo*, p. 16.

71 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 317.

Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektorius V. Bortkevičius 1948 m. ataskaitiniame pranešime, nors ir kritikavęs muziejaus darbo metodus, vis dėlto muziejaus ekspozicinę veiklą vertino teigiamai. Jis teigė, kad „didžiausias 1947 metais muziejaus atliktas darbas – paroda „Fašizmas tai mirtis“. Laukiama tik atsilankant drg. Preikšto – ir parodą galima bus atidaryti. Parodai skirta dvi salės; jose sukaupta medžiaga vaizduojama iš vienos pusės fašizmas su visais jo žiaurumais, iš kitos – atkakli masių kova prieš okupantus; techniškai paroda apipavidalinta gan kruopščiai ir skoningai, neabejotinai palieka stiprų įspūdį. Trečioji ekspozicijų salė skirta žydų menininkų kūriniams, kurių tarpe yra ir labai vertingų paveikslų bei skulptūrų (Aronsono, Antokolskio ir kt.). Mažame koridoriuke – parodėlė „Penkmečio planas“.⁷² Sulaukus palankaus įvertinimo ir apeliuojant į tai, kad muziejus buvo vienintelis toks visoje Lietuvos SSR, buvo prašyta suteikti jam nacionalinį statusą⁷³. Nors statusas suteiktas nebuvo, nuo 1948 m. sausio 1 d. 10-čiai metų buvo pratęsta pastatų M. Strašūno g. 6 ir Lydos g. 7, kuriuose buvo įsikūręs muziejus, nuoma⁷⁴. 1948 m. balandį muziejaus statybos darbams buvo skirta 100 rublių dotacija iš 11 315 rublių bendro Valstybinio LTSR sostinės Vilniaus atstatymo biudžeto⁷⁵.

Žydų muziejus Vilniuje stengėsi plėsti vykdomas veiklas ir, be dokumentinės ir kultūrinės medžiagos rinkimo, muziejaus darbuotojai rūpinosi masinių žydų žudynių kapaviečių įamžinimu ir paminklų aukoms pastatymu Kaune, Panevėžyje, Zarasuose, Utenoje ir kt.⁷⁶ 1946 m. muziejaus darbuotojai su prašymu dėl masinių žudynių vietos Paneriuose sutvarkymo kreipėsi į Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininką M. Gedvilą, Lietuvos TSR Aukščiausiojo Prezidiumo pirmininką J. Paleckį ir Lietuvos TSR Komunistų partijos vadovą A. Sniečką. Buvo prašoma aptverti Panerius žemės pylimu, prie vartų, vedančių į masinių žudynių vietą, pastatyti memorialinę lentą, taip pat pastatyti paminklą aukoms pagerbti, kurio statybai buvo siūloma leisti visuomeniniam komi-

72 *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, VŽMP 5.

73 *Ibid.*

74 *Išrašas iš Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto protokolo Nr. 550 dėl pastatų Strašūno g. 6 ir Lydos g. 7 perdavimo Žydų muziejui*. 1947 m. rugsėjo 18 d. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 3.

75 *LTSR Ministrų Tarybos Valstybinės Plano komisijos pirmininko M. Šumausko valstybinis planas LTSR Ministrų Tarybos pirmininkui A. M. Gedvilui*. 1948 m. balandžio 15 d. Priedas Nr. 4 „Iš eilės einančių statybos darbų programa“. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 20, l. 31.

76 *Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis*. 1947 m. rugsėjo 30 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 106–108.

tetui pradėti savanorišką rinkliavą⁷⁷. Muziejaus darbuotojai kreipėsi į Kultūros švietimo įstaigų komitetą prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos dėl kilnojamos parodos apie vietinių kolaborantų vykdytus nusikaltimus, kuri galėtų papildyti Revoliucijos muziejaus parodą. Muziejininkai prašė Kultūros švietimo komiteto tarpininkavimo gaunant prieigą prie įvairių ministerijų dokumentų⁷⁸, tačiau ar į jų prašymą buvo atsižvelgta – duomenų nėra. Anot L. Rano, „[k]uo toliau, tuo labiau NKVD pradėjo kištis į muziejaus darbą, piktybiškai trukdyti jam ir jokių būdu neperdavinėti muziejui jokių svarbių eksponatų, pvz., Rozenbergo štabo dokumentų, Vilniaus plastinio plano, pagaminto Vilniaus gete, ir t. t. NKVD darbuotojai pradėjo peržiūrinėti ir konfiskuoti jau esamą muziejuje medžiagą, pavyzdžiui, visą komplektą lenkų dienraščio *Gazeta Wileńska*, kuris buvo leidžiamas nacių okupuotame Vilniuje. Muziejus prašė nors keletą dienraščio numerių eksponuoti parodoje, bet jų prašymas buvo atmestas.“⁷⁹

1948–1949 m. Religinių kultūrų reikalų taryba gavo direktyvinius nurodymus dėl žydų laikytis „ribojimo linijos“⁸⁰. Iki tol vyravęs atsainus požiūris į bendruomenės veiklą, paveldo išsaugojimą, kultūrinės ir švietimo veiklos skatinimą pamažu ėmė įgauti radikalesnes formas. Didžioji dalis aktyviausių muziejaus darbuotojų jau buvo išvykę į Lenkiją, o likusieji, pasak filosofo Tomo Venclovos, tegalėjo puoselėti „savąjį aš“ etninio nacionalizmo rėmuose: prisitaikydami, bet kartu širdyje ar šeimose laikydamiesi tradicijų⁸¹. Griežtėjant sovietų valdžios požiūriui į muziejaus veiklą, įsivyravo dvejopa praktika: muziejaus darbuotojai ir toliau rinko bei saugojo eksponatus, tačiau drauge rūpinosi ir jų išgabenimu į saugesnę vietą. Išvykdami iš Lietuvos intelektualai stengėsi slapčia išvežti ir muziejaus eksponatus⁸².

77 *Ibid.*

78 *Žydų muziejaus Vilniuje raštas Kultūros švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. 1947 m. kovo 7 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 61.

79 RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaiei D'Lite*.

80 LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. *Lituanica*, 2012, t. 58, Nr. 4 (90), p. 296.

81 VENCLOVA, Tomas. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus], [žiūrėta 2025 m. rugpjūčio 12 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.

82 FISHMAN, E. David. *The Book Smugglers. Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis*. University Press of New England: ForeEdge, 2017, p. 217. Prof. D. Fishmanas knygoje mini, kad likusiems Vilniuje muziejaus darbuotojams teko nelengvas iššūkis, susijęs su išvežtų vertybių deficitu rinkinių registracijos knygoje ir paties

Muziejaus veikla tęsėsi beveik penkerius metus, tačiau ekspozicija oficialiai taip ir nebuvo atidaryta. Kaip 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. Dmitrijaus Jefimovo ataskaitoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pagrindinę veiklą buvo rašoma, „tarp muziejaus darbuotojų susidariusi nuomonė, kad muziejus iki šiol neatidarytas tik dėl vienos, parodančios žydų tautos kovą su vokiškaisiais fašistais ir aktyvų lietuvių nacionalistų dalyvavimą žvėriškumuose prieš žydus, parodos. Muziejaus darbuotojams atrodo, kad jiems, greičiausiai, pasiūlys pakeisti muziejaus profilį ir įrengti kitas parodas, charakterizuojančias ne tik žydų, bet ir kitų tautų kovą su vokiškaisiais fašistiniais okupantais Lietuvoje.“⁸³ LSSR valstybės saugumo ministras Piotras Kapralovas buvo įsitikinęs, kad „sionistai naudojami teisėtomis įstaigomis žydiškajam šovinizmui skleisti. Svarbiausia tokia įstaiga buvo Žydų muziejus. Jis teigė, kad nuolatinėje ekspozicijoje „Fašizmas yra mirtis“ buvo pristatomas vienašalis vaizdas, tarsi žydai vieninteliai būtų kovoję su naciais. Paroda pabrėžė lietuvių nacionalistų indėlį į žiaurumus prieš žydus, tačiau neminėjo lietuvių komunistų pasipriešinimo. Kapralovo kaltinimai buvo visiškai pramanyti, tačiau tai nieko nekeitė.“⁸⁴ Tai paskatino Valstybinę muziejų valdybą 1949 m. balandžio 27 d. reikalauti LSSR Ministrų Tarybos Žydų muziejaus Vilniuje „perorganizavimo“ į Vilniaus kraštotyros muziejų⁸⁵. Ir tai jau buvo ženklas, kad sovietinė valdžia ne tik kad neišvelgia muziejaus eksponatų unikalumo, bet ir mato grėsmę muziejaus veikloje. Todėl stalininės antisemitinės kampanijos įkarštyje Žydų muziejus Vilniuje Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. birželio 10 d. nutarimu „Dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“ buvo „reorganizuotas“, t. y. uždarytas. Sukauptos kolekcijos ir eksponatai išdalinti Lietuvos muziejams, archyvams, bibliotekoms: kraštotyrinė medžiaga palikta Vilniaus kraštotyros muziejui; archyvinė medžiaga perduota Lietuvos centriniam valstybės archyvui; eksponatai, turintys revoliucinę reikšmę, atiduoti Valstybiniam istorijos-revoliucijos (vėliau – Ateizmo) muziejui; dailės kūriniai atiteko Meno reikalų valdybai; knygos – Lietuvos TSR knygų rūmams. Muziejaus pastatas ir inventorių perduoti Kultūros ir švietimo

jų praradimo fakto pateisinimu. Buvo netgi atvejų, kai muziejaus darbuotojai kreipėsi į valdžios institucijas, kaltindami buvusius muziejaus darbuotojus vagystėmis. Žinodami, kad nemažai vertybių pasiekė YIVO institutą Niujorke, jie kreipėsi į minėtą instituciją ragindami grąžinti muziejui priklausančius artefaktus.

83 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. D. Jefimovo ataskaitoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pagrindinę veiklą. LYA, f. K-1, ap. 10, b. 62, l. 87.

84 FISHMAN, David E. *Knygų gėlobotojai...*, p. 319.

85 *Ibid.*

įstaigų komitetui, kuris patalpas paskyrė bibliotekininkystės technikumui⁸⁶, vėliau – Vilniaus J. Tallat-Kelpšos aukštesniajai muzikos mokyklai (nuo 2004 m. pervadinta konservatorija).

Religinio pobūdžio bendruomenių⁸⁷ „interesai netilpo į sovietinių vertybių ribas, dėl politinių priežasčių jie galėjo būti kurį laiką pakenčiami, bet ne puoselėjami“⁸⁸. O ir sąvoką „religinis“ Religinių kultūrų reikalų tarybos „pareigūnai tapatino su sąvoka „nacionalistinis“. Sovietinė valdžia bijojo, kad bendrą atmintį vienijančios vietos, įskaitant ir žydų muziejus, taps žydus mobilizuojančiomis vietomis. Buvo bandoma negausią žydų bendruomenę ir jos atmintį padaryti nesančią⁸⁹. Viešojoje atminimo kultūroje ji beveik nebuvo pristatoma keturis XX a. dešimtmečius. Tačiau bendruomenės viduje, dalijantis prisiminimais, jų klausantis, savinantis, buvo palaikoma vadinamoji virtuvinių bendruomenių⁹⁰ kontratmintis kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Bet ir ji per laiko slinktį tapo fragmentuota, sovietinės ideologijos neutralizuota, įveikiant trauminę patirtį daugelį esminių dalykų nutylinti ir tik per simbolius bandanti išlaikyti istorinės vertės aspektus. Kalbėdama apie nevienakrypčių atminčių sluoksnių sovietinės atminties politikoje pasireiškimą Ž. Mikailienė yra pabrėžusi, kad „praeities įvykių interpretacija negalėjo peržengti oficialaus diskurso nustatytų ribų ir selektyvus bei adaptuotas kai kurių tautinio naratyvo elementų panaudojimas buvo kryptingos komunistų valdžios, formavusios naują atminties kultūrą, politikos dalis“⁹¹. Anot I. Šutinienės, „oficialioji sovietinė doktrina buvo įsisavinama drauge su neįvardinta norma, leidžiančia privačiame ir praktiniame gyvenime ją nesiremti ir pagal galimybę manipuluoti. Žmonės aiš-

86 Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų. 1949 m. birželio 10 d. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 117.

87 Žydų judėjų religinė bendruomenė – taip visą sovietmetį buvo vadinama žydų bendruomenė Lietuvoje, kurios veiklą stebėti ir reglamentuoti buvo pavesta 1944 m. rudenį įkurtam vienam iš Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSSR Ministrų Tarybos skyriui.

88 LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje..., p. 295.

89 *Ibid.*, p. 305.

90 BOYM, Svetlana. *Soviet Everyday Culture: An Oxymoron?* University of Nevada, Las Vegas, 2001 [interaktyvus], [žiūrėta 2025 m. liepos 21 d.] Prieiga per internetą: <http://cdclv.unlv.edu/archives/ncl/boym_everyday.html>.

91 MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško. Iš *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys*. Alvydas Nikžentaitis (sud.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 215.

kiai matė naujosios sistemos diegiamų doktrinų neatitikimą jų patirčiai ir realybei ir jau tada formavosi „dviguba moralė“ ir mokėjimas manipuliuoti oficialiojo gyvenimo taisyklėmis.⁹² Toks savotiškas susidvejinimas buvo tarsi atsvara pačiai traumai, neleido bendruomenei susitapatinti su sistema ir padėjo išlaikyti bent jau selektyvius ikitotalitarinės kolektyvinės atminties elementus, nors, kaip jau minėta, gana dažnai Holokausto praradimai ir su tuo susijusi trauminė patirtis buvo nutyliama ir išstumiamą net ir privačioje sferoje.

Apibendrinant galima teigti, kad geriausiai Žydų muziejaus Vilniuje (1944–1949 m.) bandymus įamžinti visuomenėje tai, ką buvo stengiamasi ištrinti, ir šios unikalios atminties institucijos desperatiškus siekius išlikti totalitarinio režimo diktato sąlygomis nusako persidengiančios atminties konceptas. Holokausto temos, kaip kartinės išgyvenusiųjų tapatybės ašies, centralizavimo muziejuje nepajėgė neutralizuoti nei ekspozicijų naratyvą priverstinai adaptavus pagal sovietinės klasių kovų kanono ir *Raudonosios armijos nugalėtojos Didžiąjame tėvynės kare* mito klišes, nei integruojant „Penkmečio plano“ ar rinkimams į LSSR Aukščiausiąją Tarybą, Šolomo Aleichemo kūrybai skirtas parodas. Muziejaus kalbėjimas bendruomenės vardu, Holokausto viešinimas, žydiškos *Zakhor*⁹³ (liet. *Atsimink*) tradicijos išlaikymas kontrastavo su naujai kuriamu sovietiniu didžiuoju naratyvu ir tam tikra prasme netgi atrodė pavojingas ar mažų mažiausiai keliantis nerimą. Net ir antisemitinės kampanijos įkarštyje 1949 m. birželį Žydų muziejų Vilniuje uždarius buvo stengiamasi neutralizuoti muziejaus sukauptus judaikos ir Holokausto rinkinius, išsklaidant juos po įvairius Lietuvos muziejus ir archyvus, bibliotekas⁹⁴. Tad nors oficialiai apie žydų istoriją, kultūrą ir tradicijas, masinį žydų naikinimą buvo nutyliama 40 metų⁹⁵,

92 ŠUTINIENĖ, Irena. Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose. Iš *Panemunėlis*. Vilnius, 2010, p. 11.

93 IERUSHALMI, Khaim. *Zakhor: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyat'*. Moskva, Ierusalim: Mosty kul'tury, Gesharim, 2004.

94 *Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko įsakymas. Nr. 113 „Dėl žydų muziejaus Vilniuje turto ir pastatų perdavimo-priėmimo sąryšyje su jo perorganizavimu į Vilniaus kraštotyros muziejų“*. 1949 m. birželio 16 d. LLMA, f. 476, ap. 1, b. 47, l. 51–52.

95 1989 m. rugsėjo 6 d. atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus, kuriam 1997 m. buvo suteiktas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus vardas ir kuris 2020 m. pervadintas Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejumi, pratęsę pokarinio Žydų muziejaus tradicijas: 1991 m. atidarė pirmąją ir ilgą laiką buvusią vienintelę Holokausto parodą „Katastrofa“, kuri buvo parengta pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje parodos pagrindu, ir inicijavo masinių žydų žudynių sutvarkymo ir žydų aukų įvardijimo projektą. Pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje koncepcija išliko ir 2010 m. atnaujinant Holokausto ekspozicijos parodą (LR

(de)koduota dvigubos atminties standartais visą sovietmetį buvo palaikoma virtuvinių bendruomenių kontratmintis, išlaikiusi pagrindinius žydų atminties ir tradicijų bruožus, kurie totalitarizmo sąlygomis reiškėsi skirtingomis, dažnai asmeninėmis formomis, tačiau niekada nebuvo nematoma tiems, kurie norėjo ją matyti.

ŠOLOMO ALEICHEMO EKSPOZICIJOS
LANKYTOJŲ ATSLIEPIMŲ KNYGA ŽYDŲ
MUZIEJUJE VILNIUJE (1946–1947)

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijos „Žydų muziejus (1944–1948)“ *Vilniaus žydų muziejaus atsiliepimų knyga. 1946 m.*⁹⁶, skirta žymaus žydų rašytojo Šolomo Aleichemo trisdešimtųjų mirties metinių proga rengiamai ekspozicijai, yra reikšmingas pokario kultūrinės atminties šaltinis. Tai kieto faktūrinio viršelio, tamsiai pilkos spalvos, derinamos su šviesiai rudu įrišimu, kontoros tipo (*ledge*) knyga, kurios plotis yra 22 cm, aukštis – 31 cm, o storis – 0,9 cm. Pavadinimas įrašytas grafito pieštuku pirmame tituliname lape lietuvių kalba. Knygą sudaro 27 nenumeruoti puslapiai. Titulinio puslapio kairiajame apatinia krašte matomas dalinis pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje mėlyno rašalo antspaudas rusų kalba, o visas antspaudas išspaus tas paskutinio puslapio tituliname lauke ties kairės pusės viršumi.

Knyga pradėta pildyti 1946 m. gegužės 15 d., o paskutiniai įrašai datuojami 1947 m. sausio 18 d. Didžioji dalis įrašų atlikta mėlynu rašalu; išimtį sudaro vienas 1946 m. birželio 13 d. įrašas rusų kalba, padarytas violetiniu rašalu 18 puslapyje, bei trys įrašai juodu rašalu – 1946 m. birželio 9 d. 17 puslapyje rusų kalba, 1947 m. pradžioje įrašas jidiš kalba 25 puslapyje ir 1947 m. sausio 18 d. įrašas jidiš kalba. Pastarieji du siejami su naujos ekspozicijos, skirtos rinkimams į Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą (1947 m. vasario 9 d.), atidarymu. Apie šį įvykį liudija 1947 m. sausio 18 d. užfiksuotas kolektyvinis lankytojų įrašas, pažymintis „40 vaikų apsilankymą su mokytojais Arš ir Kačerginski“. Šis įrašas užbaigia knygą, taip simboliškai apibrėždamas jos chronologines ribas. Iš viso yra padaryta 80 įrašų, iš kurių 60 jidiš ir 20 rusų kalba. Lietuviškai yra užrašytas tik knygos pavadinimas „Vilniaus žydų muziejaus atsiliepimų knyga.

Vyriausybės potvarkis Nr. 177p (kopija). 1989 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Personalo skyrius; Holokausto ekspozicijos katalogas. Neringa Latvytė, Milda Jakulytė (sud.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011).

96 Žydų muziejaus lankytojų atsiliepimų knyga. Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcija / Žydų muziejus 1944–1948, nekataloguota.

1946 m.“ tituliniam puslapyje. Dauguma įrašų yra datuojami, bet ne visi įrašai pasirašyti vardu ir pavarde.

Šolomo Aleichemo ekspozicijos parengimą nulėmė ne kultūrinio lauko liberalizacija, bet specifinės politinės aplinkybės. Inicatyva ją parengti kilo L. Ranui, kuris remdamasis maždaug šimtu leidinių, atsiminimų, kritinių straipsnių ir penkiasdešimčia laiškų, saugotų dar prieš karą M. Strašūno bibliotekoje, sukūrė stendinę parodą lietuvių ir jidiš kalbomis⁹⁷, kurioje „ypač svarbios yra dalys, kurios yra iškarpos iš laikraščių“⁹⁸, skirtą rašytojo trisdešimtosioms mirties metinėms. Oficialiajame diskurse paroda buvo pristatyta kaip skirta trečiosioms Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinėms, taip pabrėžiant sovietinės atminties politikos dominantes. Rano teigimu, ši paroda turėjo „tarnauti tvirtam sovietiniam kultūros pamatui ir būti nuoroda būsimai sovietinės žydų literatūros parodai“⁹⁹, todėl čia sąmoningai netruko eksponatų, kurie „yra vainikuojami Lenino ir Stalino citatomis“¹⁰⁰. Tokia intencija atskleidžia kodavimo strategiją: ekspozicija buvo pateikta kaip formaliai atitinkanti sovietinius kultūros politikos kriterijus, tačiau kartu sudarė sąlygas žydų bendruomenei artikuliuoti savąją kultūrinę atmintį. Parodos sovietinis ideologinis įrėminimas buvo akivaizdus – didžiulis Stalino portretas¹⁰¹ priešakyje simbolizavo režimo kontrolę. Nepaisant šių sovietizacijos simbolių, valdžios požiūris į muziejų išliko įtariai kritiškas, ką liudija ir nuolatinis NKVD pareigūnų domėjimasis jo veikla.

MUZIEJAUS KODAVIMO STRATEGIJOS IR LANKYTOJŲ DEKODAVIMO PRAKTIKOS PRITAIKANT STUARTO HALLO KODAVIMO IR DEKODAVIMO MODELĮ ŠOLOMO ALEICHEMO EKSPOZICIJOS LANKYTOJŲ ATILIEPIMŲ KNYGOS ANALIZEI

Žydų muziejus Vilniuje (1944–1949) veikė kaip institucija, kuri sistemingai kodavo auditorijai siunčiamas žinutes per ekspozicijų naratyvus,

97 Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus fondų medžiaga, VŽM 3200.

98 1946 m. gegužės 29 d. lankytojo įrašas jidiš k. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijos „Žydų muziejus (1944–1948)“ *Vilniaus žydų muziejaus atsiliepimų knyga*. 1946 m.

99 RAN, Leizer. *Ash fun Irushala'iem D'Lite*.

100 1946 m. gegužės 29 d. lankytojo įrašas jidiš k. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijos „Žydų muziejus (1944–1948)“ *Vilniaus žydų muziejaus atsiliepimų knyga*. 1946 m.

101 FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai...*, p. 316.

kalbinius ženklus, materialius simbolius ir ideologiškai įrėmintą atminties interpretaciją. Muziejaus kodavimo praktikos buvo daugiasluoksnės: atmintis buvo struktūruojama per ekspozicijų naratyvus (parodos, skirtos Vilniaus ir Kauno getų istorijai bei Panerių žudynėms, buvo kuriamos naudojant dokumentus, afišas, geto planus, spaudos iškarpas ir relikvijas, pvz., Dovydo žvaigždę ar Judenrato stalą, spygliuotą vielą iš Panerių, išluptus aukų auksinius dantis iš Kauno IX forto, piešinius, nuotraukas ir pan.). Tokiu būdu buvo formuojamas kolektyvinis bendruomenės patirtų netekčių pasakojimas. Muziejus taip pat pasitelkė kalbines priemones. Jidiš, hebrajų, taip pat lietuvių, rusų kalbų vartojimas ekspozicijose veikė ne tik kaip komunikacijos priemonė, bet ir kaip kultūrinės tapatybės kodas, liudijęs litvakų bendruomenės gyvybingumą sovietinės niveliacijos sąlygomis. Reikia nepamiršti, kad muziejaus veiklą ribojo ideologinis fonas ir cenzūra. Parodos privalėjo atitikti oficialios sovietinės atminties politikos kanoną, jos buvo pervadinamos į „antifašistines“, ekspozicijų erdves žymėjo Stalino portretai, o ekspozicinėje medžiagoje akcentuota Raudonosios armijos pergalė. Tai rodo, kad muziejus balansavo tarp bendruomenės noro įamžinti Holokausto netektis ir režimo primestų reikalavimų. Svarbu paminėti, kad muziejus veikė kaip persidengiančios atminties erdvė. Oficialiai leistinos temos (antifašizmas, pasipriešinimas, sovietinė pergalė ir pan.) buvo derinamos su bendruomenės pastangomis išsaugoti žydų kultūros fragmentus. Tokiu būdu buvo kuriamas dvigubas kodas, pagal kurį sovietinei valdžiai muziejus artikuliuojo ideologinius naratyvus, o bendruomenei – realias netektis. Galiausiai, muziejus kodavo prasmes per materialius simbolius: vaikų žaislus, suplėšytas knygas, nužudytųjų Paneriuose pelenus, kurie veikė kaip stiprios atminties žymės, turinčios emocinį poveikį ir užtikrinančios trauminės patirties perteikimą.

Analizuojant Vilniaus Žydų muziejaus Šolomo Aleichemo ekspozicijos lankytojų atsiliepimų knygą, galima aiškiai identifikuoti tris dekodavimo strategijas. Dominuojančioje-hegemoninėje strategijoje lankytojai priima muziejaus ir sovietinės atminties politikos kodus kaip numatytus: 29 įrašuose, iš kurių 16 yra jidiš kalba, dominuoja pagarba Š. Aleichemo kūrybai, dėkingumas muziejui už ekspoziciją, hegemoninio naratyvo nekvestionavimas:

Nr. 2. 1946 05 16. Aleks Štecht (jidiš k.): „Man labai įdomu, kad dar liko nedaug mūsų žydų tautos rašytojo Šolomo Aleichemo istorinės atminties. Aš dėkoju žydų muziejaus visuomenei / draugijai už tokios svarbios Vilniaus žydams atminties sukūrimą.“

Nr. 4. 1946 05 17. David Volodarski (jidiš k.): „Aš išreiškiu susižavėjimą Žydų muziejaus organizuota Šolomo Aleichemo paroda. Širdingi sveikinimai

Žydų muziejaus administracijai už jų kultūrinį ir šviečiamąjį darbą. Ir aš linkiu jiems visiško pasisekimo tolesniuose kūrybiniuose planuose.“

Nr. 6. Be datos (rusų k.): „Tokia paroda pristato tikrai talentingą rašytoją, apie kurį vis dėlto visuomenė žino mažai. Kūrinių tyrimai rusų kalba mažai paplitę.“

Nr. 8. 1946 05 22 (rusų k.): „Džiaugiuosi matydamas savo gimtąją literatūrą, kuri yra surinkta muziejaus administratoriaus dėka.“

Nr. 12. Be datos. M. M. (jidiš k.): „Sunkiausiu lagerio metu tu, Šolomai Aleichemai, mus stiprinai savo širdingu juoku, budinai viltį geresniems laikams. Ir taip pat tu padedi mums dabar. Tavo širdingas optimizmas gydo žaizdas. Ir mes su kitomis tautomis einame į komunizmą.“

Nr. 14. Be datos. Š. (?) D. (jidiš k.): „Aš labai patenkintas, kad yra dar Vilniuje žydų, kurie domisi mūsų žydų kultūra, ir dėkoju Žydų muziejui už įdomią Šolomo Aleichemo parodą.“

Nr. 15. Be datos. Vyriausiasis leitenantas Pinkus (jidiš k.): „Nuoširdūs sveikinimai organizatoriams su Šolomo Aleichemo parodos Vilniuje organizavimu.“

Nr. 16. 1946 05 24. Tulmen Glaberzon (jidiš k.): „Karšti žydiški sveikinimai tiems, kas išgelbėjo nuo visiško sunaikinimo tokias vertingas knygas ir dokumentus mūsų didžiojo rašytojo Šolomo Aleichemo.“

Nr. 24. 1946 05 28. Kauno geto partizanai (12 pasirašiusių) (jidiš k.): „[...] dėkojame parodos organizatoriams [...]. Ypač dėkojame Lietuvos SSR vadovybei už tai, kad ji sudarė galimybę įkurti Žydų muziejų Vilniuje.“

Nr. 31. 1946 05 28. Chaim Šochot (jidiš k.): „Šolomas Aleichemas – genialus mūsų tragikomizmas. Savo laiku genialių būdu pateikė meninį mūsų tautos portretą. Mes – vėlyvosios epochos liaudies inteligentija – per krikščioninę jo kūrybos prizmę žiūrėjome iš viršaus į Kastilovkos mažų žmonių sumaištį ir širdingai juokėmės... Negali būti jokios abejonės, kad mūsų žmonės, buvę kareiviai ir dabar esantys statytojai, vėl savo darbu, pastangomis ir gabumais atstatys mūsų tautinę kultūrą, mūsų tautinį gyvenimą broliškoje draugystėje su visomis tautomis mūsų gimtojoje šalyje ir tai bus pats nuostabiausias paminklas, paskirtas atminčiai mūsų genialaus Šolomo Aleichemo.“

Nr. 32. 1946 05 29. Dr. Elena Kug... (?) (rusų k.): „[...] Žmonija neturi teisės būti pamišta! [...] Visos mūsų jėgos turi būti skirtos kovai už naująją socialistinę visuomenę [...]. Muziejus atlieka svarbų, vertingą darbą [...]. Linkiu jam tolesnės sėkmės [...].“

Nr. 34. 1946 05 29 (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda palieka labai didelį įspūdį. Atrodo paprastai [...] bet matydamas eksponatus, ypač daugiausiai iš jų [...]. Šie eksponatai atrodo brangūs ir svarbūs [...]. Ypač svarbios yra dalys,

kurios yra iškarpos iš laikraščių, kurios suteikia žmonėms entuziazmo apie rašytoją. Labai gerai, kad dalys išreiškia protestą prieš sunkius persekiojimus [...]. Tikrą Rusijos žmonių dvasios lyderystę. Šie eksponatai yra vainikuojami Lenino ir Stalino citatomis. [...]. Sveikinimai organizatoriams“.

Nr. 41. Be datos. Zlate Kaplan, Berl Braine (mokiniai iš Žydų liaudies mokyklos 4 kl.) (jidiš k.): „Pradžioje, kai pasižiūri į parodą, tai kelia paprastą ispūdį. Po to, kai pasižiūri idėmiau, paroda moko, yra labai pamokanti ir įdomi ir mes dėkojame muziejaus darbuotojams už žydų kultūros, išgelbėtos nuo fašistų rankų, išsaugojimą.“

Nr. 56. Be datos (jidiš k.): „Aš labai laimingas turėdamas galimybę aplankyti Šolomo Aleichemo muziejų po fašizmo sunaikinimo.“

Nr. 60. 1946 06 13. Zalman Patašnik, Vladimir Pekur (rusų k.): „[...] Šventė mūsų žemėje. Po kruvinos kovos su vokiškaisiais grobikais, kurie paklusę rasienei teorijai naikino dešimtis tūkstančių taikių gyventojų, dabar nugalėti nepasiekę savo tikslo. Su visomis pasaulio tautomis žydų tauta pradėjo nacionalinio ūkio ir kultūros atstatymą. Žydų rašytojų kūriniai atsikuria lygiomis teisėmis su visomis SSRS tautomis. Dėkoju už paminklų atkūrimą ir linkiu tolesnės sėkmės atkuriant žydų kultūrą.“

Nr. 61. 1946 06 14. Grupė Vilniaus vaikų namų auklėtinių su mokytoja (jidiš k.): „Mes, grupė vaikų iš Vilniaus vaikų namų kartu su mūsų mokytoja, aplankėme Šolomo Aleichemo parodą, skirtą jo 30 metų po mirties po sunkių kankinimo metų ir destruktijos. Mes, vaikai, dar kartą galėjome ir galėsime tęsti žydų kultūrinį darbą. Žiūrėdami Šolomo Aleichemo parodą, matome žydų gyvenimą pagal Šolomo Aleichemo darbus caro Rusijoje. Mes jaučiamės visiškai kitaip dabar, kai mes turime lygias teises visoms tautoms. Šolomas Aleichemas nėra mylimas tik tarp žydų, bet kažkas yra mylimas ir tarp visų sąjungos žmonių. Mes reiškiame savo padėką tiems, kurie negailėjo pastangų, sukuriant šią turtingą parodą.“

Nr. 63. 1946 06 15 (rusų k.): „Tamsios dienos praėjo... Didžiuojuosi, kad mūsų tauta liko tokia pat kovotoja už taiką ir laisvę ir davė žmonijai tokius žmones, koks buvo Šolomas Aleichemas.“

Nr. 66. Be datos. D. Brudner (jidiš k.): „Dideli sveikinimai brangiems draugams už pastangas ir energiją... Tai yra atmintis brangaus ir artimo rašytojo Šolomo Aleichemo.“

Nr. 77. Be datos. Mošė Fligel (jidiš k.): „Pasižiūrėjau Šolomo Aleichemo parodą Vilniuje ir likau laimingas. Ačiū žmonėms, kurie ją padarė.“

Derinamojoje strategijoje išryškėja auditorijos pastangos derinti oficialų naratyvą su asmeniniais ar bendruomeniniais lūkesčiais. 29 įrašuose, iš kurių 22

yra jidiš kalba, lankytojai giria parodą, tačiau kartu kritikuoja institucijų abejingumą, pasyvumą ar prašo platesnio žydų kultūros reprezentavimo:

Nr. 1. 1946 05 15. J. Burkin (jidiš k.): „Aš žaviuosi Žydų muziejaus Vilniuje muziejininkais, kuriems pavyko per tokį trumpą laiką taip nesavanaudiškai surengti parodą, skirtą mūsų klasiko Šolomo Aleichemo 30 metų po mirties sukakčiai paminėti. Po tokio pogromo, kurį hitlerizmas parengė žydų tautai ir žydų kultūrai, ši paroda – stebuklas ir kartu įrodymas, kad žydų tauta nežus ir jos kultūra klestės ir auga. Aš reiškiu savo dėkingumą muziejaus darbuotojams, kurie tiesiog tuščiomis rankomis sukūrė kažką, kas stimuliuoja gyvenimui ir kūrybai.“

Nr. 3. 1946 05 15. B. Jankelev (jidiš k.): „Juokimės, nes juoktis yra naudinga! [...] po žydų tautos katastrofos [...] parodo mums, koks teisus jis buvo, kad būtina juoktis. Juoktis iš visų, kurie norėjo sunaikinti žydų tautą.“

Nr. 8a. 1946 05 22. Liberman (jidiš k.): „Mane labai džiugina, kad po tokių sunkių 5 metų aš galiu aplankyti Šolomo Aleichemo parodą, parengtą Žydų muziejaus. Ačiū Žydų muziejui už parodos organizavimą. Be abejonės, tai buvo nelengva. Ir aš linkiu sėkmės tolesniame darbe.“

Nr. 11. 1946 05 23. Savič, majoras Rabinovič, majoras Tolpekin (rusų k.): „Muziejus gražus. Palinkėkime jam skleidimosi artimiausiu metu. Būtina plėtoti: [...] Atskirti senovės laikų kultūros skyrių [...] Šviesti ir populiarinti literatūrą [...] Organizuoti mokslinį tiriamąjį darbą.“

Nr. 17. 1946 05 25 (rusų k.): „[...] Pageidautinas kuo greitesnis mūsų muziejaus atstatymas, kur būtų atspindėtas mūsų ilgai kenčiančios tautos liūdesys.“

Nr. 18. 1946 05 25 (rusų k.): „Nuostabi paroda [...] ypač būtina plėtoti, ypač parodyti gyvenimą vokiečių okupacijos metu.“

Nr. 19. 1946 05 25 (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda pabudino dėmesį žydiškai knygai ir teatrui. Tegu paroda pasitarnaus žydų kultūros ir meno pabudimui.“

Nr. 20. 1946 05 25. Dov Zitovicki (jidiš k.): „Apsilankymas Šolomo Aleichemo parodoje sudaro labai gerą įspūdį. Šolomas Aleichemas pažadina mumyse, žyduose, viltį, kad mūsų kultūra Vilniuje vėl sužydės, kaip ir seniau...“

Nr. 22. 1946 05 26 (rusų k.): „Neišpasakytai džiaugiuosi matydamas organizacijoje sąžiningų muziejaus bendradarbių darbus tiesos ir didžiosios žydų tautos ateities labui.“

Nr. 23. 1946 05 26. Kapitonas Mas (?) (rusų k.): „[...] Linkiu muziejaus darbuotojams sėkmės [...] Norėčiau, kad muziejus plačiau parodytų darbo, mokslo ir meno pasiekimus...“

Nr. 29. 1946 05 26. Benjomin Cvizen (?) (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda padarė man įspūdį. Valandą aš buvau paveiktas žydų dvasios. Ačiū jums už tai, kad jūs parodėte, jog mes galime mokytis iš Šolomo Aleichemo.“

Nr. 35. 1946 05 30. Elke Jones (jidiš k.): „Paskutinės hitlerinės katastrofos metu naujų laikų laužuose degė knygos kartu su jų herojais. Vėl iškyla gyvenimui Tevjė, Motelis ir Hodel, kurie savyje turėjo daug užsispyrimo ir meilės savo tautos rašytojui. Ir kurie iš griuvėsių surinko viską, ką mes matome parodoje. Didelis sveikinimas žydų kultūros atstatytojams.“

Nr. 38. 1946 05 31. T. G. (jidiš k.): „Tai turbūt vienintelė paroda Sovietų Sąjungoje ir bet kuriam žydų skaitytojui sukelia praėjusių metų nesibaigiančius prisiminimus. Taip pat viltį, kad žydų kultūra ir literatūra sužydės vėl.“

Nr. 39. Be datos. Aron (jidiš k.): „[...] Trokštama, kad kitų žydų rašytojų, tokių kaip Mendelis Perecas, parodos būtų parengtos.“

Nr. 42. Be datos. Berl Klein (?) (jidiš k.): „Po 6 metų sugrįžus iš armijos ir pamačius tai, ko niekas negalėjo netgi įsivaizduoti, vienintelė paguoda yra ta, kad Vilnius pradeda gyventi vėl, kaip Šolomo Aleichemo parodoje. Labai ačiū už paguodą.“

Nr. 46. 1946 06 02. D., M., T. (jidiš k.): „Daug liūdnų prisiminimų ir ilgesio pažadinta, kai aš einu Vilniaus žydų gatvėmis, ypač kai akys mato tik griuvėsius ir aplink mane yra tylą. Todėl Šolomo Aleichemo paroda daro kolosalų išpūdį ir yra Žydų muziejuje Strašūno gatvėje, centre, vidury Vilniaus geto. Ačiū iš širdies gelmių.“

Nr. 59. 1946 06 13. Malka Šer (Vilniaus vaikų namai) (jidiš k.): „Mes išreiškiame savo padėką ir pasitenkinimą faktu, kad žydai yra susidomėję atstatyti vėl žydų kultūrą.“

Nr. 65. 1946 06 18. B. / G. (?) (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda padarė didelį išpūdį man. Ir aš esu tikras, kad žydų kultūra Vilniuje vėl sužydės, kaip praeityje. Ačiū šios parodos iniciatoriams ir kūrėjams. Taip pat būtų labai gerai, jeigu žydų biblioteka būtų sutvarkyta.“

Nr. 68. Be datos. Balas Basia (jidiš k.): „Jau 5 metai praėjo, kai aš nemačiau jokio jidiš kūrinio. Bet šiandien aš pagaliau Vilniaus Žydų muziejuje mačiau parodą ir netikiu, kad tai tiesa. Mano akys netiki, kad tai būtų Vilnius. Man atrodo, kad aš Amerikoje, kur niekas nesunaikinta. Po tokių skausmo ir kančios metų egzistuoja tokios rankos, kurios gali mums parodyti per tokį trumpą laiką pasiekimus. Aš dėkoju už jūsų pastangas ir darbą ir tikiuosi, kad po metų mūsų Žydų muziejus bus daug geresnės būklės. Aš palieku Šolomo Aleichemo parodą su artima meile Vilniaus žydų muziejui...“

Nr. 69. 1946 06 23 (rusų k.): „[...] Mes linkime muziejaus direktoriui sėkmės savo darbe ir greitesnio muziejaus atidarymo, kur turi būti surinkta viskas, ką žydų tauta paliko po vokiečių fašistų sutriuškinimo, ir visos žydų kultūros, meno ir kt. vertybės.“

Nr. 71. 1946 06 26. Isroel Valštain (jidiš k.): „[...] Pamatęs parodą aš atradau daug dalykų, kurių iki šiol nežinojau...“

Nr. 72. 1946 06 27 (rusų k.): „[...] Reikia tikėtis, kad Vilniaus sovietinė valdžia padės [...] organizuojant muziejų visiškai.“

Nr. 74. 1946 06 29 (jidiš k.): „Liūdnu žydams laiku joks žydų renginys neturėjo išskirtinės vertės, išskyrus Šolomo Aleichemo parodą, kuri yra gerai parengta. Tegu tai bus žingsnis sustiprinti ir plačiau paskleisti jidiš kultūrą. Ačiū parodos administracijai.“

Nr. 75. Be datos. Basia Y. (jidiš k.): „Paroda man padarė labai stiprinantį įspūdį. Tik faktas, kad po didelės audros, kuri perėjo per mūsų žydų pasaulį, vis dar buvo įmanoma surinkti tiek daug svarbios medžiagos, rodo jau daug ir suteikia daug vilties ateičiai. Tai parodo, kokie mes esame stiprūs, kokie artimi esame su rašytoju ir kiek daug mūsų žmonės išlaikę Šolomo Aleichemo atmintį ir gauna iš jo dvasinį peną ateičiai.“

Prieštaraujančioje strategijoje muziejaus žinutės atmetamos arba transformuojamos: 18 įrašų, iš kurių 15 yra jidiš kalba, pabrėžiama tautinė tapatybė, religinės reikšmės, pasipriešinimo naratyvai bei sovietinės cenzūros kritika. Tokiu būdu lankytojų atsiliepimų knyga atskleidžia, jog auditorija nebuvo pasyvus stebėtojas, bet aktyvus dalyvis, gebėjęs ne tik priimti, bet ir transformuoti ar atmesti muziejaus kodavimą, priklausomai nuo asmeninės patirties, kultūrinių orientyrų ir ideologinio jautrumo:

Nr. 7. 1946 05 19. Mejer Šaar (jidiš k.): „[...] Didele ir stipria figa [vaisius, kaip taikos, klestėjimo, gausos ženklas pagal judaizmą – aut.] mums, brangūs bendražygiai, parodomas kultūrinis darbas ir kūryba Hitleriui ir kompanijai. Kad banditams prakeiksmas ir kad jų širdys plyštų. Mes, žydai, gyvenam ir kuriame tai, kas svarbu ir grandioziška. Mes gyvensim ir sukursim dar daugiau. Mes tikimės, kad ši figa augs ir augs tokia didelė, kad juodiems fašistų kirmiams ir fašizmui nebus daugiau vietos žemėje. Ryškus švytėjimas mums. Aš žaviuosi jūsų darbu. Dirbkite dar daugiau.“

Nr. 25. 1946 05 26 (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda pažadino manyje dar daugiau dėmesio ir pagarbos mano tautai [...]. Reikia tikėtis, kad ateis pa- baiga žydų bėdoms. Tegyvuoja žydų tauta ir jos visų sričių menininkai.“

Nr. 26. 1946 05 26. Aron Štam [Štein]? (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda padarė mums didelį įspūdį. Ji ilgai išliks mūsų atmintyje. Tegyvuoja žydų tauta ir nacija.“

Nr. 28. 1946 05 26. Š. H. (jidiš k.): „Jeigu 1946 m. Vilniaus mieste po kruvinos vokiečių okupacijos organizuojama Šolomo Aleichemo paroda – tai aiškus įrodymas to, kad Izraelio tauta gyva [Am Israel Hai].“

Nr. 30. Be datos. Leib Aras (jidiš k.): „Po 5 metų pertraukos šiandien turėjau galimybę apžiūrėti Šolomo Aleichemo parodą. Ji man paliko gerą įspūdį. Tai susiję su žydų dvasia ir tai liks mano atmintyje.“

Nr. 36. Be datos. 28 Žydų mokyklos abiturientai ir mokytojos Melamed, Kačerginski Z. (jidiš k.): „Žydų mokyklos mokiniai gegužės 30 d. aplankė su savo mokytoja Šolomo Aleichemo parodą [...]. Rašytojas Beilis labai įdomiai ir giliai paaiškino parodą vaikams [...]. Mes dėkojame Vilniaus rašytojams ir kultūros aktyvistams už labai įdomų ir atsidadusį darbą sukuriant šią parodą. Tai labai šviesus pažadas, kad žydai gyvena, kad jų kultūra vėl gyvena, kad leidžia naujus daigus, kurie su laiku bus stiprūs ir galingi...“

Nr. 40. Be datos. Žuk (jidiš k.): „Kai žiūriu į Šolomo Aleichemo parodą, aš lieku su nuomone, kad Vilnius buvo ir lieka žydiškas.“

Nr. 43. Be datos. R. I. ir Sibirskis (rusų k.). „R. I. ir Sibirskis lankėsi Žydų muziejuje. Įspūdžiai apie žydų kovą su carizmu ir partizaninę kovą prieš vokiečių okupaciją labai geri.“

Nr. 47. Be datos. Z. Ch. (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda vėl rodo, kad nepaisant neketėjų, kurie siekė sunaikinti mūsų žmones [...] mūsų žmonės pakyla vėl ir renka kartu literatūros lobius, kurie buvo išsaugoti ir grįžta atgal į gyvenimą, ir tikimės, kad Vilnius vėl taps žydų kultūros centru. Vilnius išliks Vilniumi ir mūsų žmonės – mūsų žmonėmis. Aš tik noriu, kad Šolomo Aleichemo knygos nebūtų pamirštos. Tegu vaikai jas skaito.“

Nr. 48. 1946 06 07. V. K. (iš Rygos) (jidiš k.): „[...] Tegu tai būna gera ir sėkminga pradžia ir aš tikiuosi, kad greitai tokie tikri žydai sukurs tikrą Žydų muziejų, kuris primins, kad mes priklausome šiai nuostabiai žydų tautai.“

Nr. 53. 1946 06 09 (rusų k.): „Aplankius mūsų žydų muziejų, jaučiasi liudėsys, kad gimėme žydais. Nepaisant viso mūsų tautos siaubo ir tragedijos, mes visi juk nešime į priekį laisvės ir išdidžios dvasios vėliavą. Mūsų nenužudys!“

Nr. 54. 1946 06 09. M. D. (jidiš k.): „Šolomo Aleichemo paroda Lydos g. 1946 metais yra simbolinė. Tegu ji tarnauja kaip postūmis mūsų tautiniam atgimimui.“

Nr. 55. 1946 06 11. F. J. (jidiš k.): „Juoktis yra sveika... mūsų juokas... vėl skambės... mūsų senajame žydiškame Vilniuje.“

Nr. 57. 1946 06 12. Vilner Motel (?) (jidiš k.): „Žiūrėdamas į Šolomo Aleichemo parodą kiekvienas privalo pareikšti padėką Žydų muziejaus darbuotojams, kad jie vėl gali naujai statyti žydų kultūrą ant Vilniaus žydų geto sienų.“

Nr. 67. Be datos. Moišė Naires (jidiš k.): „Aš tikrai žaviuosi nepaprastai dideliu Žydų muziejaus darbuotojų pasiekimu, kurie per tokį trumpą laiką ir po tokio žiauraus žydų kultūros naikinimo kruvinomis fašizmo rankomis sugebėjo

parodyti mums tiek daug apie gyvenimą ir kūrybą brangaus žydų humoristo Šolomo Aleichemo. Tai reiškia, kad stiprios žydų literatūros šaknys negali būti išrautos, todėl aš siūlau visiems lankytojams, kurie nesilankė, padėti kiek įmanoma pastatyti žydų kultūros centrą, ypač Vilniuje, kuris visada buvo jidiš literatūros lopšys...

Nr. 70. Be datos. Perek Milštein (jidiš k.): „Aš buvęs frontininkas. Aš atėjau pamatyti Žydų muziejaus. Mačiau žymaus žydų rašytojo Šolomo Aleichemo parodą. Aš buvau nustebinas, kad po tokių žydų tautos patirčių Vilniaus žydų dvasia yra pakankamai stipri parengti Šolomo Aleichemo parodą. Pagarba Vilniaus žydų muziejaus darbuotojams.“

Nr. 73. 1946 06 28 (rusų k.): „Didžiausia padėka muziejaus darbuotojams už kantrybę ir meilę bandant surinkti ateinančioms kartoms didžios, genialios ir ilgai kentėjusios žydų tautos relikvijas, kultūros ir raštijos likučius.“

Nr. 76. Be datos (jidiš k.): „Mačiau muziejų ir matau, su koku *Kiduš ha'Šem* išlaikė tai, kas mums yra svarbiausia – žydų meną.“

IŠVADOS

Holokaustą išgyvenusiujų pastangomis įkurtas Žydų muziejus Vilniuje susidūrė su itin sudėtingu uždaviniu, kaip reprezentuoti žydų kultūrinę atmintį taip, kad ji išliktų priimtina ir sovietiniam režimui. Žydų muziejaus Vilniuje funkcija totalitarinio režimo sąlygomis buvo paradoksali. Viena vertus, muziejus buvo pavaldus LSSR institucijoms ir turėjo laikytis nustatytų ideologinių taisyklių. Kita vertus, jis faktiškai veikė kaip unikalus žydiškos atminties saugotojas stalinistinio režimo metu. Pagrindinė ekspozicija, vaizdavusi nacių okupacijos getų laikotarpį, žydų žudynes Paneriuose ir kitose vietose, atvirai rodė tiek nacių, tiek vietinių kolaborantų nusikaltimus, todėl sovietų buvo sukritikuota kaip „vienpusiška“. Reaguodami į spaudimą, muziejaus darbuotojai ėmėsi ekspozicijų perkodavimo. Jie rengė ideologiškai saugias parodas, o Šolomo Aleichemo ekspozicija tapo kompromisu tarp oficialių reikalavimų ir bendruomenės poreikio saugoti žydų atmintį. Sovietinė retorika buvo įrašyta į parodų tekstus, tačiau autentiški artefaktai (dokumentai, nuotraukos, apeiginiai daiktai, žaislai ir asmeniniai daiktai, nužudytųjų pelenai iš Panerių) perteikė emociškai paveikią žinią, kuri pranoko ideologinius rėmus.

Žydų muziejaus Vilniuje Šolomo Aleichemo ekspozicijos lankytojų atsiliepimų knygos analizė parodė, kad net ir totalitarinio režimo sąlygomis muziejaus auditorija nebuvo pasyvi ideologinių žinučių gavėja. Šie unikalūs liudijimai rodo platų reakcijų spektrą, kurį sudaro tiek entuziastingos padėkos, tiek

ir tarp eilučių jaučiama kritika. Visa tai atskleidžia, kad lankytojai skirtingai dekodavo pateiktą turinį. 29 įrašai, priskiriami dominuojančiai-hegemoninei strategijai, fiksavo visišką pritarimą muziejaus pasakojimui (pvz., lankytojai dėkojo muziejaus kūrėjams už stiprinantį išpūdį, tiesos atskleidimą, nekvestionavo hegemoninio naratyvo, džiaugėsi, kad nugalėtas fašizmas). 29 įrašuose, atstovaujančiuose derinamajai strategijai, lankytojai reagavo santūriau, įterpdami asmenines patirtis ar jausmus, minėjo netektis, liūdesį ir viltį išsaugoti žydų kultūrą, kartu pripažino ir bendrą muziejaus siunčiamą žinią (pvz., tikėjimą, kad Vilnius vėl taps žydų kultūros centru, kad Vilnius pradeda gyventi vėl, kad nesunaikinti žmonės pakyla). 18 įrašų, priskiriamų prieštaraujančiai strategijai, išsiskyrė tarp eilučių jaučiamu nepritarimu oficialiam tonui (užuominomis apie tai, kas parodoje nutylėta, arba akcentuojant būtent žydų kančios unikalumą, o ne „visų tarybinių piliečių“ naratyvą, pvz., vėl statoma kultūra ant Vilniaus geto sienų, po žiauraus žydų kultūros sunaikinimo, postūmis tautiniam žydų atgimimui).

Minėta lankytojų reakcijų įvairovė prasmingai atsiskleidžia pritaikius S. Hallo kodavimo ir dekodavimo komunikacinį modelį, pagal kurį turinys užkoduojamas tam tikru dominuojančiu kodu, tačiau gavėjai jį gali dekoduoti trimis skirtingais būdais (dominuojančiu (hegemoniniu), derinamuoju (pritaikomu) ir prieštaraujančiu (opoziciniu)). Žydų muziejaus Vilniuje atveju dominuojanti strategija reiškė, kad lankytojas priimdavo ekspozicijos naratyvą sutapatindamas jį su savo suvokimu. Tokie lankytojų atsiliepimų knygos įrašai atitiko muziejaus „užkoduotą“ intenciją ir oficialios ideologijos liniją: pavyzdžiui, besąlygiškai smerkė nacių nusikaltimus, džiaugėsi pergale ir deklaravo draugystę tarp tautų, neminint jokių sovietų politikai nepatogių aspektų. Derinamoji dekodavimo strategija pasireiškė tuomet, kai lankytojai iš dalies perimdavo dominuojantį aiškinimą, bet jį adaptuodavo savo patirčiai ar pasaulėžiūrai. Praktikoje tai galėjo reikšti, jog atsiliepimuose nors ir sutinkama su pagrindine muziejaus žinia (antifašizmas, pagarba žuvusiesiems), kartu išsakomas asmeniškės santykis: pavyzdžiui, minimos žydų netektys, išreiškiamas sielvartas ar net religinė malda už aukas. Toks derinimas rodė, kad lankytojas neprieštarauja ekspozicijos esmei, bet praplečia jos prasmę individualios atminties dimensija. Galiausiai, prieštaraujanti dekodavimo strategija atsiskleidė tose reakcijose, kuriose muziejaus pateiktas kodas buvo lankytojo atmetamas arba transformuojamas į priešingą žinią. Totalitarinėje aplinkoje tiesioginė opozicija buvo pavojinga, todėl prieštaravimas dažnai įgydavo subtilias, užmaskuotas formas. Lankytojų atsiliepimų knygoje beveik visi įrašai, atstovaujantys šiai pozicijai,

buvo jidiš kalba, kurios turinio sovietinė cenzūra galbūt nesuprato, tačiau patyrusi akis galėjo išvelgti žinią tarp eilučių. Pavyzdžiui, kas nors galėjo pacituoti religinę frazę (pvz., *Kiduš ha'Sem*), taip pabrėždamas religinę pareigą prisiminti žydų bendruomenės netektis, arba paminėti sionistinę frazę (pvz., *Aim Israel Hai*), kurios slėpėjo už oficialaus diskurso ribų. Arba lankytojas galėjo retoriškai klausti, kodėl, nepaisant pergalės prieš fašizmą, žydų bendruomenės likimas pokaryje išlieka tragiškas, tokiu būdu netiesiogiai kritikuodamas ir sovietinę pokario tikrovę. Tokie prieštaraujantys perskaitymai rodė, kad dalis auditorijos nepaisė diegiamo hegemoninio kodo ir formavo savą atminties interpretaciją, kuri galėjo prieštarauti režimo primestam naratyvui.

Tokiu būdu muziejaus kodavimo strategijos ir lankytojų dekodavimo praktikos sudarė dinamišką komunikacinę visumą, atskleidžiančią, kad net totalitarinio režimo sąlygomis Žydų muziejus Vilniuje funkcionavo kaip semiosferos erdvė, kurioje persidengė oficialusis sovietinis diskursas ir bendruomeninės atminties naratyvai. Š. Aleichemo ekspozicija buvo dvejopai koduota erdvė: formaliai ji atitiko sovietinės kultūros politiką, bet realiai žydų bendruomenė konstravo trauminių patirčių naratyvą, o lankytojų patirtys, atspindėtos lankytojų atsiliepimų knygoje, pavertė ekspoziciją gyvu dialogo lauku, kuriame, J. Lotmano semiosferos terminais¹⁰², branduolį sudarė oficialusis diskursas, o periferijoje kūrėsi auditorijos alternatyvios atminties naratyvai. Todėl lankytojų atsiliepimų knyga šioje struktūroje tapo ypatinga medija, dokumentuojančia, kaip auditorija aktyviai priėmė, derino ar atmetė muziejaus koduojamas žinutes.

Literatūra

1. ALEXANDER, Mary. Do Visitors Get It? A Sweatshop Exhibit and Visitors' Comments. *The Public Historian*, 2000, vol. 22 (3), p. 85–94.
2. ASSMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In ERL, Astrid, NÜNNING, Ansgar (eds.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 109–118.
3. BOYM, Svetlana. *Soviet Everyday Culture: An Oxymoron?* University of Nevada, Las Vegas, 2001 [interaktyvus], [žiūrėta 2025 m. liepos 21 d.] Prieiga per internetą: <http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html>.
4. DVORŽECKIJ, Mark. Yeruschalayim de-Lita in Kam fun Umkum (Lutte et Chute de la Jerusalem-de-Lithuanie). In *Histoire du Ghetto de Vilna*. Paris: L'Union Populaire Juive en France, 1948, p. 222–295. Vertė Roza Bieliauskienė.
5. ERL, Astrid. *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

¹⁰² LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*, p. VI–XIV, 3–12.

6. FISHMAN, David E. *Knygų gelbėtojai Vilniaus gete*. Vilnius: Baltos lankos, 2019.
7. FISHMAN, David E. *The Book Smugglers. Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis*. University Press of New England: ForeEdge, 2017.
8. HALL, Stuart. *Encoding and Decoding in the Television Discourse*. Birmingham: University of Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1973.
9. *Holokausto ekspozicijos katalogas*. Neringa Latvytė, Milda Jakulytė (sud.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
10. IERUSHALMI, Khaim. *Zakhor: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyar'*. Moskva, Ierusalim: Mosty kul'tury, Gescharim, 2004.
11. KATCHERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. Istoriya likvidatsyi evreiskoy kul'tury v Sovietskome Soyuze. In *Vil'nyus*. 1999 yanvar'–fevral'. Vil'nyus: Soyuz pisateley Litvy, p. 149, 151.
12. KATCHERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. Istoriya likvidatsyi evreiskoy kul'tury v Sovietskome Soyuze. In *Vil'nyus*. 1999 mart–aprel'. Vil'nyus: Soyuz pisateley Litvy, p. 149, 152–153.
13. KATRIEL, Tamar. *Performing the Past. A Study of Israeli Settlement Museums*. Laurence Erlbaum Associates, Publishers. Mahwah, New Jersey London, 1997.
14. KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced books and archives plundered from enemies of the Nazi regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-Era Looted Cultural Assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.
15. KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. Iš *Žydų muziejaus almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 10–20.
16. LATVYTĖ, Neringa. (Ne)pamirštas Vilniaus Genius Urbis: Vilniaus geto biblioteka. Iš *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 107–131. <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.68.10717>.
17. LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. *Lituanica*, 2012, t. 58, Nr. 4 (90), p. 295–308.
18. LIEPAITĖ, Inga. Antano Baranausko klėtėlės svečių knygos – Lietuvos kultūros istorijos tyrimų šaltinis. Iš *Bibliotheca Litwana, V. Egodokumentika Aukštaitijos knygos kultūros kontekste*, 2018, p. 47–88.
19. LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. Arūnas Sverdiolas (sud.). Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. VI–XIV, 3–12.
20. MACDONALD, Sharon. Accessing Audiences: Visiting Visitor Books. *Museum and Society*, 2005, vol. 3 (3), p. 119–136.
21. MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo. In *Evreiskii muzei*. Vil'nyus: Gosudarstvennii evreskii muzei imeni Vil'niuskogo Gaona, 1994, p. 11–17.
22. MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško. Iš *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys*. Alvydas Nikžentaitis (sud.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 199–215.
23. NOY, Chaim. Museum Audience's Texts: Toward a Contextual Conceptual Reading. *Visitor Studies*, 2021, vol. 24 (1), p. 38–57.
24. RAN, Leizer. *Ash fun Irushala'iem D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.
25. RUBENSTEIN, Joshua. *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1999.

26. RÜSEN, Jörn. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Zenonas Norkus (sud.). Vilnius: Margi raštai, 2007.
27. SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. Iš *Kultūros paminklai*, [Kn.] 6, 2000, p. 47–65.
28. SUTZKEVER, Avrom. *Nuo Vilniaus geto iki Niurnbergo. Atsiminimai ir liudijimas*. Justin D. Cammy ir Saulė Valiūnaitė (sud.). Vilnius: Hubris, 2024.
29. ŠUTINIENĖ, Irena. Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose. Iš *Panemunėlis*. Vilnius, 2010, p. 5–12.
30. VENCLOVA, Tomas. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus], [žiūrėta 2025 m. rugpjūčio 12 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.

Šaltiniai

1. AYZEN, Leizer. *Vil'niuskii evreiskii muzei*. USHMM, f. 22.028M, reel 103, file 253, p. 72–74. Vertė dr. Lara Lempertienė.
2. *Evreskii muzei v Vil'niuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 65–66.
3. *Geto administracijos patvirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas*. YIVO, f. RG 223.1, b. 454.
4. GUTKOVICH, I. *Evreiskii muzei v Vil'niuse*. USHMM, f. 22.028M, reel 178, file 498, p. 458–463. Vertė dr. Lara Lempertienė.
5. *Išrašas iš Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto protokolo Nr. 550 dėl pastatų Strašuno g. 6 ir Lydos g. 7 perdavimo Žydų muziejui*. 1947 m. rugsėjo 18 d. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 3.
6. KATCHERGINSKII, Shmuel. *Pervyi dni osvobozhdennoi Vil'ne*. USHMM, f. RG-22.028M, reel 61, file 137, p. 651–652.
7. *Komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio rankraštinis Memorandumo dokumentas rusų ir jidiš kalbomis*. 1944 m. lapkričio 5 d. Vilniaus žydų muziejaus dokumentai (1944–1949). Nekataloguoti. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcija.
8. *Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko įsakymas Nr. 113 „Dėl žydų muziejaus Vilniuje turto ir pastatų perdavimo-priėmimo sąryšyje su jo perorganizavimu į Vilniaus kraštotyros muziejų“*. 1949 m. birželio 16 d. LLMA, f. 476, ap. 1, b. 47, l. 51–52.
9. *Kvestionariusz*. YV, f. O. 46, file 39, nenumeruotas lapas.
10. *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų tarybos nutarimas Nr. 17 „Dėl Lietuvos TSR Muziejų veikimo atnaujinimo“*. 1944 m. lapkričio 9 d. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 40.
11. *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimas Nr. 74 „Dėl Valstybinio archyvinio Sąjungos SSR fondo dokumentinės medžiagos surinkimo ir išsaugojimo“*. 1944 m. liepos 23 d. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 97–98.
12. *Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų*. 1949 m. birželio 10 d. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 117.
13. *LTSR Ministrų Tarybos Valstybinės Plano komisijos pirmininko M. Šumausko valstybinis planas LTSR Ministrų Tarybos pirmininkui A. M. Gedvilui*. 1948 m. balandžio 15 d. Priedas Nr. 4 „Iš eilės einančių statybos darbų programa“. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 20, l. 31.

14. Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisaro J. Žiugždos isakymas Nr. 37. 1944 m. rugpjūčio 26 d. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 27.
15. Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui Memorandumas. 1944 m. lapkričio 5 d. YV, f. O. 46, b. 39, nenumeruotas lapas.
16. LR Vyriausybės potvarkis Nr. 177p (kopija). 1989 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Personalo skyrius.
17. Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjo Banaičio 1944 07 29 leidimas Š. Kačerginskiui rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimui. YV, f. P. 18, b. 49, nenumeruotas lapas.
18. Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui. 1944 m. lapkričio 5 d. YV, f. O. 46, f. 39, nenumeruoti lapai.
19. Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projektuose. 1942 m. rugsėjo 25 d. YIVO, f. RG 223.1, b. 453.
20. Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektorius V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, VŽMP 5.
21. Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime. 1942 m. rugsėjo 8 d. YIVO, f. RG 223.1, b. 449.
22. SUTZKEVER, Avrom. *Pismo iz Vil'no*. USHMM, f. RG-22.028M, reel 61, file 136, p. 663.
23. Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos 1944 m. gruodžio 8 d. įsakymas Nr. 180. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 166.
24. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus fondų medžiaga, VŽM 3200.
25. Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, l. 65.
26. Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus laiškas Antifašistinio komiteto vadovui I. Erenburgui. 1946 m. gruodžio 20 d. YV, P. 21, f. 8, p. 1.
27. Žydų muziejaus lankytojų atsiliepimų knyga. Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcija / Žydų muziejus 1944–1948, nekataloguota.
28. Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis. 1947 m. rugsėjo 30 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 106–108.
29. Žydų muziejaus Vilniuje raštas Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos. 1947 m. kovo 7 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 61.
30. 1945 m. spalio 8 d. muziejaus direktoriaus J. Gutkovičiaus raštas Lietuvos SSR Liaudies Švietimo komisariatui. Asmeninė kolekcija.
31. 1946 m. gegužės mėn. projektas apie LTSR muziejų veiklos atstatymą pasirašytas (parašų nėra) LTSR Ministrų Tarybos pirmininko M. Gedvilo ir LTSR CK KP sekretoriaus A. Sniečkaus. Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 476, ap. 1, b. 7, l. 89.
32. 1946 m. gegužės 29 d. lankytojo įrašas jidiš k. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijos „Žydų muziejus (1944–1948)“ Vilniaus žydų muziejaus atsiliepimų knyga. 1946 m. (nekataloguota).
33. 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. D. Jefimovo ataskaita LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pagrindinę veiklą. LYA, f. K-1, ap. 10, b. 62, l. 87.